

Andrius Skorupskas

Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.)

Straipsnyje apžvelgiama sovietinė ideologinė cenzūra Lietuvoje 1964–1989 m. laikotarpiu. Daugiausia dėmesio skiriama sovietinės cenzūros vykdomosioms institucijoms, cenzūros formoms ir pavyzdžiams.

IVADAS

Sovietinės totalitarinės sistemos plėtimasis ir jos funkcionavimas turėjo griežtai nustatytą ir sutelktą politinį-ideologinį pagrindą, siekiantį kontroliuoti visas gyvenimo sritis. Nuomonių įvairovės ar bet kokios laisvamanybės kaip kompromiso negalėjo būti, nes ligistas represinis sovietinės sistemos organizmas, kuriam svarbiausia buvo vidinė kontrolė, sugebėdavo „suvirškinti“ kiekvieną oponuojantįjį oficialiai partijos linijai. Siekiant sutvirtinti tokį didelį darinį buvo sukurta specialios į įvairių veiklos pobūdį nukreiptos struktūros, kurios įgyvendino oficialius komunistų partijos idealus. Nuo jų neatsiejamas ir viešosios – laisvosios minties „uzurpatorius“ ir „nuodytojas“ Glavlitas, apibūdinamas kaip sovietinės ideologinės cenzūros tvirtovė. Socialistinės stovyklos sistema, kuriai tiesiogiai vadovavo SSRS, nesitenkino vien kariniu pajėgumu matuojamo išorinio saugumo ar pasaulinio ekonominio potencialo garantu. Greta taikytas ir vidaus auklėjimas, kitaip tariant, visuomenės spau-

dimas ir kontrolė. Reikalauta beatodairiškai paklusti vietos komunistų partijai, o plačiąja prasme – paties režimo esmei. Glavlitas, ideologiniu raugu persmelkęs politinio idealistinio funkcionavimo sistemą, nuosekliai muštravo visuomenę ir patį sovietinį individą – *homo sovieticus*. Pastarojo savarankišką kritišką mąstymą bei pasirinkimo teises ir laisvės gniuždė ir riboję „kūjo ir pjautuvo“ dogmos, o Josifo Stalino valdymo laikotarpiu jos buvo beatodairiškai naikinamos.

Sovietinė ideologinė cenzūra – tai vienas iš ideologinių režimo normų įgyvendinimo įrankių, kaip ir efektyviai veikęs komunistinės santvarkos savisaugos metodas, kuris padėjo išankstiniu prevenciniu, o vėliau represiniu būdu išvengti viešai priimtų normų pažeidimo ar net galimo „socialistinio gėrio“ kompromitavimo bei kritikavimo apraiškų. Iš visuomenės buvo atimta ir teisė gauti tiesioginę informaciją; ją rengiant ir apdorojant reikėdavo pereiti Glavlito cenzūros filtrus, kartais net klastoti faktinę tiesą ir saugotis, kad nebūtų viešai paskelbtos „valstybės paslaptys“. Glavlitas jų intensyviai ieškojo pirmiausia kultūros baruose, ypač literatūroje, kur jo nurodymu ištisai šalintos neva režimą šmeižiančios, diskredituojančios, „buržuazinį nacionalizmą“ propaguojančios „menkos meninės vertės“ leidinių vietos. Žymaus rusų rašytojo A. Kuznecovo, pasiprašiusio politinio prieglobsčio Vakaruose, mintys, iš-

sakytos jam išvykus į užsienį, apie politinės cenzūros sistemą SSRS visa tai patikslina ir leidžia susidaryti bendrą vaizdą. 1969 m. jis interviu metu sakė: „Tai labai sudėtinga sistema. Redaktorius atsakingas Glavlitui, tai yra cenzūrai. Cenzūra atsakinga partijos ideologiniam skyriui. KGB prižiūri, kad būtų elgiamasi lojaliai. Cenzūra gauna nurodymus iš Centro komiteto. Ji turi prižiūrėti, kaip valstybės paslaptys saugomos spaudoje, taip pat turi išimtinę teisę kištis į kultūros reikalus. Redaktoriai ir lektoriai iš patirties puikiai susipažinę su cenzūros darbu: jei cenzūra keletą kartų pateikė pastabų dėl vienos ar kitokios klaidos, vis akivaizdžiau, ką galima rašyti, o ko – ne [...]. KGB šalyje yra tikrasis šeimininkas, taip pat ir kūrybinės inteligentijos teisėjas“¹. Glavlito diktatu dažnai buvo nepatenkinti ne tik buvusieji kuriamos socialistinės santvarkos opozicijoje, bet ir tie, kurie jam nuolat nuolaidžiavo arba buvo pragmatiškesni, nes tik jis garantuodavo nors ir ribotas, bet vis saugesnes kūrybines sąlygas, kaskart įvairiai mėginant atsišlieti nuo perdėto ideologinio karkaso.

Ideologinės cenzūros poveikis ir intensyvumas įvairiais sovietinio režimo laikotarpiais buvo nevienodas. Totalią ar net despotišką stalininę kontrolę 1956 m. oficialiai pakeitė radikalūs Nikitos Chruščiovo pūstelėti destalinizacijos vėjai ir daugeliui vilčių teikęs „atšilimas“. Vis dėlto, ypač žvelgiant visuomeniniu-kultūriniu požiūriu, po 1956 m. Lenkijoje ir Vengrijoje kilusių neramumų jis pamažu virto griežtėjančia ir prie senų vertinimo normų grįžtančia socialistinio gyvenimo realybe. Naujas ideologinės cenzūros laikotarpis prasidėjo 1964 m., kai iš SSKP CK pirmojo sekretoriaus ir SSRS vyriausybės vadovo pareigų buvo nušalintas avantiūrizmu apkaltintas N. Chruščiovas, vėl susvyravo politinio režimo stabilumas ir trumpai (SSRS iki 1968 m.) susilpnėjo ideologinė cenzūra. Beveik du dešimtmečius trukusio Leonido

Brežnevo valdymo laikotarpiu vis labiau vengta bet kokių visuotinių politinių pokyčių ir net atsigręžta į savotišką „neostalinistinio“ režimo modelį. Jo kūrėją ir proteguotoją L. Brežnevą, o giliau pažvelgus – ir patį laiką, labai taikliai apibūdino vienas žymiausių britų istorikų Normanas Daviesas: „Kitaip negu Stalinas, jis neišžudė milijonų; kitaip negu Chruščiovas, jis nesigriebė „idiotiškų sumanymų“; kitaip negu Gorbačiovas, jis nesugriovė jam patikėtos sistemos“². Pamažu išivyravus stagnacijai arba, kitaip tariant, sąstingiumui, pačiam režimui dreifuojant nekintamumo ir nuolatinio spaudimo kryptimis, susidarė palanki padėtis plėtotis sovietinei ideologinei cenzūrai, kuri „ypač griežta buvo XX a. 7–9 dešimtmečiais“³. Pokyčiai pačioje komunistinėje santvarkoje prasidėjo 1985 m., kai vos vegetuojantį komunistinį režimą iki tol netaikytomis liberaliomis priemonėmis mėgino išgelbėti jauniausias to meto Politinio biuro narys Michailas Gorbačiovas, tapęs ir pirmuoju SSKP CK sekretoriumi. Ideologinė cenzūra ne iš karto imta riboti ar eliminuoti iš viešojo gyvenimo, nors pertvarka ir viešumo politika diktavo visai ką kita. Visgi ir taip jau byrantis režimo mechanizmas ar net pašlijęs ideologijos ortodoksijos supratimas bei nenuginčijamos visuomeninės-kultūrinės raidos šiuolaikiškumo realijos, taip pat viešumas pamažu užkirto kelią iki tol plačiai taikytai cenzūrai. Pagaliau ją vykdęs Glavlitas ir jo padaliniai buvo nustumti į antrą planą ir paprasčiausiai nunyko kaip netrukus ir visa sovietinė imperija.

Istoriografinė medžiaga, susijusi su 1964–1989 m. sovietinės cenzūros raidos Lietuvoje laikotarpiu, nėra labai gausi. Savime suprantama, tai galėjo lemti dar visai nesenos praeities – santykinė riba laikant 1990 m. – realijų neadekvatus vertinimas, be to, viena iš priežasčių galėtų būti ta, kad „vyresniosios kartos istorinėje sąmonėje tik laikotarpis iki šeštojo dešimtmečio vidurio

yra sovietinio blogio įsikūnijimas, kurį nesusunkiai galima reflektuoti⁴. Vėlesnis sovietmečio laikotarpis kokybiškai jau buvo kitoks, normalesnis ir siejamas su kompromisiniu prisitaikymu prie tikrovės, tad nuo jo labiau ir neatsiribojama.

Pirmiausia minėtini du svarbūs darbai, kuriuose apžvelgiama ideologinės kontrolės raida visos Sovietų Sąjungos mastu (tai leistų temą nagrinėti platesniame kontekste). Pirmasis iš jų – Rusijoje 2002 m. išleista istorijos mokslų kandidatės Tatjanos Gorjaevos monografija „Politinė cenzūra TSRS 1917–1991 m.“ Autorė skiria ir aptaria kelis sovietinės (politinės) cenzūros raidos etapus, kurių du bene pagrindiniai yra glaudžiai susiję su pasirinktos temos tyrimais: 1) politinės cenzūros modernizacijos etapas (1956–1968 m.), 2) politinės cenzūros etapas, siejamas su stagnacijos ir SSRS valdžios bei ideologijos krizės laikotarpiu (1969–1991 m.). Istorinė medžiaga vertinga dėl pateiktų sovietinės cenzūros apraiškų pavyzdžių, kurie daugiausia susiję su SSRS visuomeninio-kultūrinio gyvenimo plotme. Tačiau svarbiausia, kad monografijoje pateikiami cenzūros vykdomųjų institucijų veiklos principai, kurie panašūs į LSSR cenzūros sistemoje taikytus principus.

Kitas dėmesio vertas darbas – dar 1997 m. tos pačios autorės ir kitų mokslo darbuotojų iniciatyva išleistas dokumentų ir straipsnių rinkinys „Tarybinės politinės cenzūros istorija: dokumentai ir komentarai“.

Gana įvairiai vertinamame lietuvių autorių straipsnių ir dokumentų rinkinyje „Rašytojas ir cenzūra“, išleistame 1992 m., pateikiama išsamesnės, o teminiu atžvilgiu – konkretesnės medžiagos (ypač turint galvoje, kad sovietinė cenzūra buvo akivaizdžiausia literatūros kūrybinėje srityje). Reikšmingiausią leidinio dalį sudaro su sovietine ideologine cenzūra chruščioviniu ir brežneviniu laikotarpiais susidūrusių rašytojų, poetų (paisiusių nustatytų apribojimų ir tų, kurie juos stengėsi apeiti), leidyklų redaktorių ir pačiose cen-

zūros įstaigose dirbusių ar bent su jomis artimai susijusių asmenų prisiminimai. Nors „jau pats atsiminimų žanras yra literatūra, kur atsimenantysis kuria jam patinkantį (teigul ir pasąmoningai) personažą, kurį vadina savimi“⁵, tai nemenkina medžiagos objektyvumo. Tik pavienės istorinės smulkmenos čia pasako daugiau nei tiesioginis dėstymas. Tiesa, knyga sukėlė diskusijų dėl vadinamojo „teisuolių“ ir „prasikaltusiųjų“ praeityje įvardijimo⁶, tačiau nuo to reikėtų atsiriboti ir labiau kreipti dėmesį į faktinės medžiagos vertę. Vis dėlto esama ir kritiškų pastabų: „Medžiagos iš archyvų, įvairių ataskaitų, protokolų bei nurodymų knygoje pateikiama mažiausiai, o ir tie su skliaustais ir daugtaškiais, kupiūruoti. Juk tai – vertingiausia, patikimiausia leidinio dalis, padėsianti ne tik mums patiems susigaudyti, kaip čia kas buvo, o ir istorikams“⁷.

Iš visos istoriografinės medžiagos objektyvumu ir grynai istoriniu pobūdžiu bene labiausiai išsiskiria Arūno Streikaus straipsnis „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“ Pagrindinis šio straipsnio tyrimo objektas yra sovietinė ideologinė cenzūra ir jos funkcionavimo mechanizmas.

Gana plačiai sovietinės ideologinės cenzūros „fenomeną“ apžvelgė ir Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos (toliau – LNMB) mokslinio tyrimo skyriaus vedėjas Vytautas Rimša bibliotekos leidinyje „Šiandien aktualu“. Jis paskelbė nemažai straipsnių, kuriuose aptariami dėl cenzūros bibliotekų ir visuomenės patirti materialiniai nuostoliai, cenzūros įstaigų veiklos ir kontrolės sistemos ypatumai, cenzūros siekis nuolat kontroliuoti dvasinį visuomenės gyvenimą, veikti šalies autorių kūrybinę mintį ir visą kūrybos procesą. V. Rimša aprašo ir įvairias represijos priemones, būdus ir metodus, kuriuos režimo cenzūra dažniausiai naudojo nepaklusniems kūrėjams drausminti, jų neigiamus padarinius patiems kūrėjams ir kt.⁸

Išskirtina ir savita leidinių ar straipsnių grupė, savo tematika glaudžiai susijusi su sovietinės ideologinės cenzūros sąvoka. Tai darbai, kuriuose aptariamas knygų ir kitų leidinių cenzūravimas ir net jų naikinimo niuansai, publikacijos teisių suvaržymai, taip pat bendra spaudos kontrolė. Šiuo atžvilgiu minėtinas Vandos Stonienės išsamus tyrimas „XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)“, kuriame aptariama knygų leidybos ir spaudos specifika. Knygos skyriuje „Antrosios sovietinės okupacijos metų knyga“ bendrais bruožais atskleidžiamas Glavlito, taip pat visos sovietinės cenzūros sistemos vaidmuo knygų ir spaudos leidybos srityje. Knygų komplektavimo savitumus sovietmečiu ir Lietuvos bibliotekų fondų raidą išsamiai tyrinėjo bibliotekininkystės istorikas Klemensas Sinkevičius. Jo penkių dalių straipsnyje „Šešiabriaunio spaudos imperija. LNB specfondo istorijos bruožai“ (paskelbtas leidinyje „Tarp knygų“ (2000 m. Nr. 5–10) remiantis archyvine bei dokumentine medžiaga plačiai apžvelgiama cenzūros įstaigų nurodymu kurta specialiųjų fondų sistema LSSR bibliotekose. Nemažai dėmesio autorius skiria ir sovietinės cenzūros raidai. Jis aprašo ne tik taikytus represinius metodus ribojant bibliotekų fondus, bet ir pateikia nemažai Glavlito vidaus administracijos pobūdį rodančių niuansų. Kai kuriuos sovietinės cenzūros ardymo poveikio bibliotekoms padarinius atskleidžia K. Sinkevičiaus iniciatyva sudarytas teminis mokslo darbų rinkinys „Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje“ (1994 m.).

Skelbtą istoriografinę medžiagą papildė archyvų dokumentai. Jų nėra daug, mat, kaip pažymėjo Arvydas Sabonis, sovietinės cenzūros įstaiga „išnykdama užkapstė savo veiklos pėdsakus“: atsiėmė iš leidyklų bei spaustuvių savo slaptąsias instrukcijas⁹, o prieš tai, 1984 m. pradžioje, LSSR Glavlito viršininko pavaduotojas Borisas Gurvičius pasirašė dokumentų ir medžiagos su grifu „tarnybiniam

naudojimui“ sunaikinimo Grigiškių popieriaus fabrike aktą¹⁰. Tad nėra išlikusio nė vieno pagrindinio normatyvinio sovietinės cenzūros dokumento, „Draudžiamų skelbti spaudoje žinių sąrašo“, sutrumpintai vadinamo „Sąrašu“, nei visoms organizacijoms, rengiančioms medžiagą spaudai ir platinimui, bei spaustuvioms taikytų „Vieningųjų neslaptų leidinių spausdinimo taisyklių“ pavyzdžio. Vis dėlto išlikę dokumentai leidžia susidaryti bent jau bendrą vaizdą apie sovietinės cenzūros organizacinę sistemą Lietuvoje ir jos ryšį su vadovaujančiomis SSRS cenzūros įstaigomis. Kadangi Glavlitas buvo viena svarbiausių ideologinės cenzūros mechanizmo sudedamųjų dalių, tai šiame straipsnyje daugiausia remtasi aptariamojo laikotarpio LSSR Glavlito metinėmis ataskaitomis (Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-522), kuriose aptariamos pirminės (rus. *предварительный*) ir paskesniosios (rus. *последующий*)¹¹ kontrolės rūšys, atskleidžiami LSSR Glavlito 1-ojo ir 2-ojo skyrių veiklos ypatumai. Jose pateikiami metinio darbo pajėgumo rodikliai kontroliuojant spaudos leidinius, muziejus ir knygų fondus, leidyklas ir spaustuves bei iš užsienio gaunamą literatūrą. Pastarosios kontrolės metinei apžvalgai yra skirtos atskiros bylos – LSSR Glavlito metinės ataskaitos apie užsienio literatūros kontrolę. Įdomu sužinoti, kaip cenzūros vykdytojai vertino kai kurias Lietuvoje leistas ar bent jau mėgintas išleisti knygas, taip pat pavienių straipsnių turinį įvairaus pobūdžio leidiniuose. Kiekvieną atvejų pateikiama „kenksmingumo“ ir „šmeižto“ (vietiniai ir iš užsienio gaunami leidiniai) ar „Sąrašo“ normų pažeidimo (daugiausia vietiniai leidiniai) motyvacija. LSSR Glavlito vidaus darbo specifiką atskleidžia ir Glavlito pirminės partinės organizacijos 1964–1974 m. susirinkimų protokolai bei susirašinėjimas su Lietuvos SSR partiniais organais, saugomas Lietuvos ypatingajame archyve (f. 7759, 1771).

SOVIETINĖS IDEOLOGINĖS CENZŪROS YPATUMAI LIETUVOJE 1964–1972 M.

1964–1972 m. laikotarpį, turėdami galvoje LSSR veikusios sovietinės ideologinės cenzūros poveikio tempus, galime laikyti pereinamuoju. 1964-ieji, kaip temos atskaitos metai, siejami ne vien su politiniais pokyčiais pačioje SSRS. Tai buvo ir savotiškas atotrūkio momentas ideologinės kontrolės sistemoje, metų pabaigoje atsiradus trumpos politinės dezorientacijos galimybei. Partinės vadovybės santykiai su inteligentija tiesiogiai priklausė nuo valstybės vadovų kaitos: tiek N. Chruščiovo, tiek L. Brežnevo „apšilimo“ valdžioje laikotarpiu kultūros reikalai paprastai likdavo nuošalėje, todėl susidarydavo tariamo „varžtų atleidimo“ įspūdis, tačiau po dvejų trejų metų grįždavo įprastas prievartos režimas¹². Vis dėlto tikslumo sumetimais 1964-uosius dar reikėtų susieti su tiesioginiu chruščiovinės cenzūros sistemos funkcionavimu, todėl tik tų metų pabaigoje padėtis šiek tiek pasikeitė.

Dar 1963 m. prasidėjo formalizmo ir abstrakcionizmo „recidyvų“¹³ kritika literatūroje ir mene, kurią inicijavo N. Chruščiovas¹⁴, pats nurodinėjęs menininkams, kaip reikia kurti. Šios kritikos atgarsiai netrukus pasiekė ir Lietuvą. Tuo metu persigrupavo sovietinės cenzūros vykdymo iniciatyvos. Tai lėmė pirmiausia atitinkami pokyčiai SSRS viešosios kontrolės sistemoje. Svarbu paminėti, kad pastaruosius sukėlė vis labiau SSRS ryškėjančios disidentizmo ir judėjimo už žmogaus teises apraiškos, suskaldžiusios šalies kultūrą į oficialiąją, akylai prižiūrimą ir kontroliuojamą ideologinės cenzūros, ir į neoficialiąją, kurios sklaidai didelę įtaką turėjo „tamizdatas“ ir „samizdatas“¹⁵. Sovietų valdžios atžvilgiu opoziciškai nusiteikusios jėgos ėmė vis labiau telktis apie neoficialiąją kultūrą. Tai paskatino partinę vadovybę imtis atitinkamų priemonių, kurias praktiškai galėjo įgyvendinti jau ne

cenzūros sistemos įstaigos, o represinis KGB. Kadangi LSSR Glavlitas nebuvo atskleidęs didelių ideologinių klaidų meno kūriniuose, 1963 m. tokios iniciatyvos SSRS pavyzdžiu ėmėsi vietinis KGB padalinys; jis pradėjo smarkiau kontroliuoti kultūrinį gyvenimą, siūlė partinei vadovybei savo „paslaugas“ pritaikant atitinkamas represines priemones menininkams, labiausiai nukrypusiems nuo partijos linijos. KGB vaidmuo vykdant ideologinę kontrolę didėjo, vis mažiau viešajame gyvenime toleruojant su oficialia kultūros koncepcija nesutampančias mintis ir jų raiškos būdus¹⁶. Dėl to LSSR Glavlitas bent jau laikinai buvo nustumtas į antrą planą.

Ideologinės kontrolės vykdytojo vaidmens persiskirstymą tarp LSSR Glavlito ir KGB pastarojo naudai rodo ir tai, kad SSKP CK ir SSRS MT 1963 m. rugpjūčio 10 d. nutarimu SSRS Glavlitas nuo 1963 m. rugpjūčio iki 1966 m. rugpjūčio buvo netekęs savarakiškos valdybos prie SSRS MT statuso ir tapęs Spaudos komiteto padaliniu. Jam iškilo didelė grėsmė jo paties veiklos srityje, be to, krito jo autoritetas, pablogėjo materialinė padėtis, pagaliau pasikeitė hierarchinė padėtis nomenklatūros privilegijų atžvilgiu¹⁷. Atitinkamai ir jo padalinys Lietuvoje jau negalėjo tiesiogiai kreiptis į LKP vadovybę¹⁸; tokia teise nuo šiol vis dažniau naudojosi KGB. LSSR Glavlito subordinaciją Spaudos komitetui atskleidžia ir jo oficialus pavadinimas, 1963 m. įtrauktas į sovietinės administracijos vartoseną – LSSR MT valstybinio spaudos komiteto karinių ir valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba.

Nors po N. Chruščiovo nušalinimo 1964 m. spalio mėnesį aprimo jo inspiruota kampanija prieš formalistinį ir abstraktųjį meną, visgi KGB neatidavė savo prioritetinių pozicijų ir kurį laiką dar kontroliavo kultūrinį šalies gyvenimą. Tik pasikėtus SSRS politinei-ideologinei padėčiai, senosios chruščiovinės santvarkos potvarkiai, dėl kurių vis dažniau į viešumą patekdavo sovietų valdžiai

nepalankus turinys, naujajai netiko, tad jau SSRS MT 1966 m. rugpjūčio 18 d. nutarimu SSRS Glavlitui buvo grąžintas savarankiškos žinybos statusas, mat buvo suvokta, kad tik jis gali efektyviausiai veikti plėtojant cenzūros sistemą. Atsižvelgiant į SSRS vykstančius administracinius pokyčius, savarankiškos institucinės veiklos paritetas taip pat buvo suteiktas LSSR Glavlitui. Pagal sąjunginį administracinį modelį Glavlitas 1966 m. oficialiai buvo pavadintas Vyriausiąja valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba prie LSSR Ministrų Tarybos. Jau 1967 m. jis vėl ėmėsi nevaržomos ideologinės cenzūros. LSSR Glavlitui sugrįžus prie jam patikėtos viešosios kontrolės „misijos“, ideologinės cenzūros sistema jau ankstyvojo brežnevinio laikotarpio sąlygomis ėmė pamažu konsolidotis. Tiesa, kitaip negu SSRS, Lietuvoje tas procesas šiek tiek užtruko. Ideologinė cenzūra sustiprėjo tik apie 1972 m. Vis dėlto „Glavlito atskirti nuo KGB jokių būdu neįmanoma“¹⁹, nes ši saugumo struktūra ir toliau aktyviai darbavosi ideologinės kontrolės mechanizme.

Kaip pažymi istorikas Vytautas Tininis, 1964 m. valstybinis perversmas Maskvoje didesnės įtakos Lietuvos kultūrai iš pradžių neturėjo²⁰. LSSR Glavlito įtakos susilpnėjimas ir visuomeninė nuojauta, kad įsibėgėjant naujam politikos kursui atsirado tam tikrų galimybių, sudarė nors ir trumpalaikes, tačiau gana palankias sąlygas kultūrinei raiškai plėtotis. 1963 m. buvo pertvarkomas leidybinis darbas visos Sovietų Sąjungos mastu, taigi ir Lietuvoje. Leidybai vadovauti buvo įsteigtas jau minėtas SSRS spaudos komitetas, o Lietuvoje – jam pavaldus respublikinis Spaudos komitetas. Pastarųjų žinion, pertvarkant cenzūros sistemą, ir pateko atitinkamai SSRS bei LSSR Glavlitai, sovietinės vadovybės nutarimu trumpam atitraukti nuo viešosios kontrolės darbo.

1964 m. Lietuvos leidykloms (Maskvos pavyzdžiu) buvo duoti nauji pavadinimai:

politinės literatūros leidykla tapo „Mintimi“, pedagoginės – „Šviesa“, grožinės – „Vaga“²¹. Specializuojantis leidykloms bei šiek tiek susilpnėjus ideologinei kontrolei, susidarė palankios sąlygos Lietuvos leidėjams praplėsti iki tol buvusį menką knygų ir kitų leidinių „repertuarą“ (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Knygų leidyba Lietuvoje 1950–1980 m.

Metai	Bendras knygų skaičius
1950	1073
1955	1852
1965	2161
1970	2186
1975	1875
1980	1672

* Lentelė sudaryta pagal: V. Stonienė, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1940–1990)*, V., 2000, p. 82.

Septintojo dešimtmečio antroje pusėje pirmą kartą lietuvių kalba buvo išleisti pasaulinių literatūros klasikų amerikiečių rašytojų Jerome'o Salingerio ir Johno Updike'o kūriniai, pasirodė pirmieji Albert'o Camus ir Franzo Kafka'os vertimai²². Tuo metu Lietuvos rašytojai greta privalomos socialistinio realizmo koncepcijos ėmė derinti naujas ir gana modernias išraiškos formas. Žymiausias lietuvių prozos kūrinys, kuriame socialistinį realizmą mėginta priderinti prie realaus pasaulio sudėtingumo ir išreikšti tai šiuolaikine forma, buvo Jono Avyžiaus romanas „Kaimas kryžkelėje“ (1964 m.). Jame autorius mėgino atskleisti kolūkių trūkumus ir moralinį bei socialinį chaosą. Pirmasis lietuvių prozoje panaudojęs sąmonės srautą Mykolas Sluckis romane „Adomo obuolys“ (1966 m.) gana kritiškai pažvelgė į tuometinės inteligentijos problemas, kurios neišvengiamai lėmė biurokratinio mentaliteto susiformavimą²³. Pažymėtina, kad panašių kūrybinės minties tendencijų aptinkama daugelio to meto rašytojų kūrinuose. Grožinės literatūros leidykla (nuo 1964 m. „Vagos“ lei-

dykla) pradėjo leisti „Lituanistinės bibliotekos“ seriją. Pirmą kartą visuomenei buvo pristatyta žinomų išeivijos autorių Jurgio Savickio ir Jurgio Baltrušaičio kūryba. Be kita ko, Lietuvos kinematografija, anksčiau nieko vertingo nesukūrusi, taip pat ėmė gvil-denti svarbias temas. 1966 m. pasirodė du pagal sovietų standartus neeiliniai filmai – Vytauto Žalakevičiaus „Niekas nenorėjo mirti“ ir Raimondo Vabalo „Laiptai į dangų“, kuriuose buvo nagrinėjama tuo laikotarpiu labai opi tema – pokario partizanų pasipriešinimas. Nors recenzentai pabrėžė, kad abu filmai yra ideologiškai teisingi, jiems nestigo meniškumo, o jų interpretacijos atrodė įmanomos ir kartu ideologiškai abejotinos. Apie pirmąjį filmą dabar pasigirsta prieštarūnų nuomonių, neva „filme nieko nėra būdingo ano meto Lietuvos kaimui, viskas apversta aukštyn kojom. Tai kinematografininkų kompartijai padaryta tautos ir valstybės klastotė“²⁴.

1964–1966 m. LSSR Glavlitas jokių rimtesnių pastabų nepadarė. Kaip teigiama metinėje ataskaitoje, 1964 m. „daugiau dėmesio buvo skirta artėjančiam Tarybų Lietuvos išvadavimo 20-mečio minėjimui ir tam, kad miestų ir rajoninėje spaudoje nepasirodytų nepageidaujamų reiškinių“²⁵, tačiau kontroliuojamuose leidiniuose didelių pažeidimų nepastebėta. Vėliau, 1965 m., iš SSRS Glavlito gavus naują „Draudžiamų skelbti spaudoje žinių sąrašą“, su jo apribojimais daugiausia ir buvo susipažįstama. Jo reikalavimai buvo privalomi ne tik Glavlito darbuotojams, bet ir visiems leidyklų bei redakcijų darbuotojams, atsakingiems už redagavimą, ministerijoms, žinyboms, valstybinėms bei visuomeninėms organizacijoms, rengiančioms publikacijas²⁶. „Sąrašas“ galiojo visoje šalyje, jokių regioninio, žinybinio nei kitokio pobūdžio išimčių jame nenumatyta. „Sąrašo“ pagrindą sudarė valstybės paslaptys, tvirtinamos SSRS MT nutarimu, taip pat žinybinių

paslapčių sąrašai, sudaromi SSRS ministerijose, komitetuose bei centrinėse mokslinio tyrimo įstaigose²⁷.

Padidėjus leidėjų iniciatyvoms, jau 1966 m. LSSR Glavlito metinėje ataskaitoje pažymima, kad leidyklos vis dažniau priima savarankiškus sprendimus, neatsižvelgdamos į Glavlito nuomonę bei reikalavimus, be to, leidyklos ir spaustuvės neva pavėluotai siunčia kontrolinius leidinių egzempliorius. Tai paskatino Glavlitą kreiptis į Spaudos komitetą, kuris tų pačių metų liepos 5 d. išleido įsakymą greitai atitaisyti cenzūros dokumentų pažeidimus ir įpareigojo visus spaustuvių vadovus laikytis „Vieningųjų spausdinimo taisyklių“ reikalavimų bei įsakymų dėl privalomų egzempliorių siuntimo tvarkos²⁸. Minimos „Vieningosios spausdinimo taisyklės“ buvo dar vienas Glavlito kontrolės sistemos dokumentas, tiesa, ne toks slaptas kaip „Sąrašas“. Jose buvo aprašyta visa spausdinimo procedūra, pradedant užsakymo apiforminimu spaustuvėje ir baigiant spaudinių atidavimu bei laužinių sunaikinimu. Spaustuvių vadovams, pažeidusiems nustatytą tvarką ir išspausdinusiems žinias, sudarančias „valstybės paslaptį“, grėsė atsakomybė pagal Baudžiamąjį kodeksą²⁹. Nustatyta tvarka kiekviena leidykla ir spaustuvė turėjo siųsti privalomus kontrolinius egzempliorius archyvams ir bibliotekoms, taip pat valdžios instancijoms ir partinėms įstaigoms. Visa tai sudarė galimybę ne tik pirminei, bet ir paskesniajai cenzūrai. Pagal jų pobūdį ir cenzūros įtakos sritis LSSR Glavlitas buvo suskaidytas į du skyrius. 1-asis skyrius (vidutiniškai 12 cenzorių), suskirstytas į dvi ar tris veiklos grupes (laikraščių, knygų ir žurnalų bei radijo ir televizijos), vykdė pirminę daugiatiražių rajoninių ir respublikinių laikraščių, kitos smulkiosios spaudos, tarnybinės dokumentacijos, žurnalų leidybos, muziejų ir parodų, teatro repertuaro, kino studijų bei radijo medžiagos kontrolę. Šio skyriaus cenzoriai nuolat peržiūrindavo į vaizdo juostas įrašy-

tas televizijos laidas ir susipažindavo su jų turiniu, taip pat prižiūrėjo telegramų agentūros ELTA veiklą³⁰. 2-asis skyrius (vidutiškai 3 cenzoriai)³¹ prižiūrėjo smulkiają, nuo pirminės kontrolės atleistą rajoninę spaudą, spaustuves, bibliotekų bendruosius fondus, visus 8 valstybės specialiuosius fondus (iš jų 6 Vilniuje, 2 Kaune), knygų prekybos centrus, muziejus ir parodas. Šis skyrius labiau orientavosi į paskesniąją kontrolę, nes laikraščiai buvo tikrinami jau jiems pasirodžius, o knygos ir žurnalai – pasirašius juos spaudai. Be to, skyrius su Glavlito viršininko pavaduotojo žinia instruktudavo jam pavaldžias Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių miestų vietines cenzūros įstaigas; joms buvo siunčiami SSRS Glavlito biuleteniai ir mokomosios užduotys, taip pat laiškai, kuriuose aiškinami tam tikri „Sąrašo“ apribojimų paragrafai³².

1967 m. padėtis ėmė po truputį keistis. LSSR Glavlitas, atsipalaidavęs nuo Spaudos komiteto, ėmėsi kuo skubiau „reabilituoti“ susilpnėjusią ideologinę cenzūrą. Kaip rodo metinė ataskaita, tais metais būta kur kas daugiau išbraukimų dėl ideologinių motyvų nei anksčiau. Daugiausia pastabų sulaukė „Vagos“ ir „Minties“ leidyklų leidžiamos knygos³³. Pirmiausia dėl „politinio-ideologinio pobūdžio klaidų“ įspėtas rašytojas Juozas Baltušis, knygoje „Tėvų ir brolių takais“, išleistoje sugrįžus iš kelionės po JAV, neva aukštinęs amerikiečių moralę, toleranciją, jų patriotizmą bei gyvenimo būdą. „Koreguota“ ir rašytojo Vytauto Petkevičiaus knyga „Apie duoną, meilę ir šautuvą“, kurioje „sutirštin-tai pateikti neva neteisėti Saugumo komiteto tardymo organų darbo metodai“³⁴ ir aprašomos nepakeliamos gyvenimo sąlygos lageriuose. Pastebima ir tai, jog „Širvio medžiagoje yra ryškių nuotaikų, kad CK ir partiniai organai neleidžia rašyti to, ką rašytojas nori, kad jie rašytoją tiesiog „rėmina“ [...]. Dėl Širvio konsultuotasi su Rašytojų sąjunga, kuri pripažino, kad medžiaga buvo labai subjek-

tyvi“³⁵. LSSR Glavlito nurodymu uždrausta leisti brošiūrą „Lietuvos TSR dermatologų ir venerologų XVI mokslinės konferencijos pranešimų tezės“, mat joje procentinėmis išraiškomis pateikti duomenys, rodantys spartų veneros ligų plitimą respublikoje. Jau 1967 m. rugpjūčio 31 d. įvykusiame LSSR Glavlito partinės organizacijos atviraime susirinkime svarstytas „ideologinės kontrolės padėties spaudos leidiniuose“ klausimas. Glavlito vadovybė stengėsi išsklaidyti kai kurių cenzorių abejones dėl ideologinės cenzūros metodų tinkamumo, siūlė taikyti darbo praktikoje principą „geriau pašalinti“ ir pabrėžė, kad „cenzorius turi būti geru kritiku ir stovėti aukščiau už patį rašytoją“³⁶.

Visgi režimo liberalėjimo vizijas, bent jau pačioje SSRS, galutinai išsklaidė 1968 m. įvykiai Čekoslovakijoje, privertę sovietų valdžią griebtis atitinkamų priemonių ir dar labiau stiprinti viešąją kontrolę. SSRS vadovybė suvokė, kad Vengrijos (1956 m.) ir Čekoslovakijos įvykius labiausiai inspiravo kūrybinė inteligentija³⁷. Dėl to šalies inteligentus stengtasi drausminti ir daryti visai pavaldžius partijos organams. Septintojo dešimtmečio pabaigoje menininkų kūrybinės laisvės buvo vis labiau varžomos; tai lėmė ir naujas SSKP ideologijos – stalinizmo atgaivinimo – kursas³⁸. SSKP CK ideologijos sekretoriaus Michailo Suslovo iniciatyva pamažu buvo grįžtama prie šiek tiek modifikuotos stalininės kultūros sampratos. Pagaliau 1969 m. sausio 7 d. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl spaudos organų, radijo, televizijos, kinematografijos, kultūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už spausdinamos medžiagos ir repertuaro idėjinį politinį lygį padidinimo“³⁹. Atitinkamas LKP CK nutarimas buvo priimtas vasario mėnesį; jame numatytos priemonės, kaip reikėtų šį SSRS vadovybės nutarimą įgyvendinti⁴⁰. Vadovaudamasis SSKP CK nutarimu LKP CK griežtai įvertino visų kūrybinių sąjungų ir kultūros įstaigų darbą, taip pat pakeitė kultūros žurnalų „Kultūros barai“

ir „Nemunas“ redaktorius. Atsakomybė už kūrybos idėjiškumą bei santykį su sovietine tikrove nutarimais perkelta autoriams ir redaktoriams. Savicenzūra (arba vadinamasis „vidinio cenzoriaus“ poveikis), kuri per kelis dešimtmečius daugeliui kūrėjų buvo tapusi vienintele saviraiškos ir išlikimo viešajame gyvenime sąlyga, tapo ir „socialistinės kūrybinės laisvės“ sinonimu⁴¹. Leidyklų, laikraščių ir žurnalų redakcinės kolegijos taip pat privalėjo prisiimti atsakomybę už spausdinamų kūrinių „idėjinį ir meninį lygį“.

Po šių nutarimų LSSR Glavlitas dar labiau sugriežtino cenzūrą. LSSR Glavlitui atsisikaitant už darbą 1968 m., SSRS Glavlito vyresnybė pastebėjo, kad jo padalinys atliko „žymų darbą saugant valstybės paslaptis“⁴², nors anksčiau jis dažnai vertintas tik vidutiškai. Kaip rodo metinės ataskaitos, 1969 m. LSSR Glavlitas padarė 13 politinio-ideologinio pobūdžio pataisymų, o 1970 m. jų padaugėjo beveik dvigubai – 34. Iš jų 13 padaryta dėl „Vagos“ leidyklos leistos grožinės literatūros, 7 – dėl „Minties“ leidyklos leistos visuomeninės-politinės literatūros⁴³. LSSR Glavlito cenzoriai atkreipė dėmesį į pavienių autorių tendenciją savo kūriniuose iš „ypač subjektyvių pozicijų“ aptarti kai kuriuos Stalino asmenybės kulto laikotarpio klausimus, taip pat į mėginimus spausdinti eilėraščius ar kitokio pobūdžio kūrinius, kuriuose ne tik „iškraipoma tarybinė tikrovė, bet ir išjuokiami tarybinių institucijų vadovai“⁴⁴. Jautriausiai reaguota į mėginimus netradiciškai pavaizduoti partijos ir valstybės vadovus, ypač atkreiptas dėmesys, kad netinkama maniera atliktos V. Lenina vaizduojančios iliustracijos. 1969 m. kilo triukšmas dėl V. Lenino 100-osioms gimimo metinėms skirto Valerijono Galdiko lino raižinių albumo „Vladimiras Iljičius Leninas“; po metų dėl iliustracijų Vladimiro Majakovskio poemai „Vladimiras Iljičius Leninas“ užsipultas grafikas Stasys Krasauskas. Pareikšta daug pastabų ir dėl kitokio pobūdžio iliustracijų bei fotografijų, ne-

va atliktų abstrakcionizmo maniera, neretai net atspindinčių „vulgarų“ turinį. Vaizdinę medžiagą cenzūra dar labiau puolė 1971 m. Tais metais padaryta 15 politinio-ideologinio pobūdžio pataisymų, beveik visi jie susiję su dailės kūrinių, pasižyminčių „abstrakcionistiniu-formalistiniu ir banaliu turiniu ar nekokybišku jų atlikimu“, publikacijomis. „Vagos“ leidyklai pasiūlyta ištaisyti ar pakeisti „netinkamas“ iliustracijas leidinyje „Poezijos pavasaris. 1970 m.“ (ilustracijos „Vasara“, „Auka“, „Kosminis motyvas“); iš knygos „Šiuolaikiniai Lietuvos dailininkai – Aloyzas Stasiulevičius“ išimtos šio dailininko septynios reprodukcijos; iš albumo „Lietuvos fotografija“ pašalinta net penkiolika neva sovietinę tikrovę iškraipiančių fotonuotraukų. „Dailės“ kombinatui neleista spausdinti atvirukų „Su pavasariu“ (dėl pavaizduotų velykinių margučių) ir „Su Naujaisiais metais!“ (dėl atviruke pavaizduotos karūnos ir kryžiaus)⁴⁵. Nepriimtinių iliustracijų aptikta ir periodiniuose leidiniuose, todėl jau 1971 m. pabaigoje LKP CK Kultūros skyrius surengė pasitarimą tema „Dailės propaganda masinės informacijos priemonėse“, kuriame buvo puola mos žurnalų „Švyturys“ ir „Jaunimo gretos“ redakcijos. Viešosios kontrolės vykdytojais išskirtinį dėmesį vaizduojamajam menui skyrė dėl to, kad dailė tuo metu buvo bene labiausiai nutolusi nuo oficialiai pripažintų meno standartų. Kitaip negu rašytojai, dailininkai nebuvo materialiai priklausomi nuo valdžios pripažinimo⁴⁶.

Nepaisant tokių ideologiškai perdėtų dailės kūrinių vertinimų, septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje kitos kultūrinės raiškos formos, nors ir stipriau kontroliuojamos, dar galėjo laisviau plėtotis. Tai pasakytina ir apie teatro veiklą, ypač – apie literatūros leidybą. Pavyzdžiui, dar 1968 m. pasirodė įvairias biurokratinės ir socialinės ydas išjuokianti Kazio Sajos absurdo principu parašyta drama „Mamutų medžioklė“, 1969 m. buvo išleistas

Šatrijos Raganos raštų dvitomis, rašytojo Mariaus Katiliškio romanas „Miškais ateina ruduo“, 1970 m. – K. Sajos pjesė „Šventėžeris“, kurioje aprašomi neigiami perdėtos melioracijos padariniai, taip pat išleisti kai kurie lietuvių išeivio Igno Šeiniaus kūriniai. Dešimtmečio pabaigoje į politinį-ideologinį mechanizmą pamažu buvo įtraukiami ir kiti lietuvių išeivijos (egzodo) menininkai: 1971 m. pasirodė poeto ir kinematografininko Jono Meko „Poezija“, 1972 m. – cenzorių apkarpyta Algimanto Mackaus poezijos rinktinė⁴⁷. Nors ir smarkiai cenzorių apkarpyti, „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje buvo išleisti „buržuazinės Lietuvos“ veikėjų Jono Basanavičiaus ir Antano Baranausko raštai. Neatitinkanti politinių-ideologinių reikalavimų buvo ir intelektualų Tomo Venclovos kūryba. Poeto trečiasis rinkinys „Kalbos ženklas“ pasirodė 1972 m.

Bene didžiausią iššūkį socialistinio realizmo kanonams metė literatūros kritikas Vytautas Kubilius, tais pat metais žurnalo „Nemunas“ antrajame numeryje paskelbęs straipsnį „Talento mįslės“. Pabrėždamas talento kūryboje išskirtinumą („Talentas – vienintelė meninės produkcijos aukso valiuta, kuria galima pasitikėti. Vienintelė galia, varinėjanti gyvybės kraują žodžių ląstelėmis. Vienintelė sąlyga, be kurios nėra meno“), V. Kubilius išdrįso atvirai suabejoti tuometinės (sovietinės) rašytojų „hierarchijos“ kūrybos verte. Jis išskyrė dvi rašytojų kategorijas, kurias sukūrė pati sovietinės konjunktūros specifika: „...kokia būtų įdomi ir netikėta dabartinės literatūros panorama, sudaryta ne pagal nusistovėjusią nomenklatūrą, o pagal talentų kalibrus! Kai kurie „vedantieji rašytojai“, be abejonės, atsidurtų kukliame petite, o bevardžiai („ir kiti“) galbūt užimtų paradinį plotą“⁴⁸. Straipsnis sukėlė neigiamą partokratų reakciją, o autorius buvo kuo griežčiausiai įspėtas.

Kiek kitaip susidūrimas su viešosios kontrolės įstaigomis dar 1971 m. baigėsi rašy-

tojui Jonui Laucei, mėginusiam leidybai parengtame romane „Negandų metai“ teigiamai pavaizduoti pokario lietuvių partizaninį pasipriešinimą. Už mėginimus „reabilituoti banditizmą“ romano rankraštis buvo sulaukytas, o autoriui KGB iniciatyva sukurpta baudžiamoji byla. Tais pačiais metais J. Lauce buvo nuteistas dvejus metus kalėti⁴⁹. Kėlimo kamera rašytoją išgelbėjo nuo priverstinio gydymo psichoneurologinėje ligoninėje. Sovietinė cenzūra ir saugumas nepaklusnių rašytojų priverstinį gydymą psichiatrijos ligoninėse neretai naudojo savo juodiems politinio persekiojimo darbams paslėpti ir pateisinti prieš visuomenę⁵⁰.

Tokia savotiška „kultūrinės autonomijos“ pusiausvyra šalyje išsilaikė tik iki 1972 m. įvykių Kaune, kurie atskleidė visuomenės nepasitenkinimą režimo vykdomais visuotinių laisvių suvaržymais. Po Romo Kalantos susideginimo valdančioji viršūnė suskato keisti kultūrinės spaudos redaktorius, versdama visą kaltę kultūrai, kurioje atsirado „nusivylimo nuotaikos, pesimizmas, netikėjimas socializmu bei moraliniu žmogaus progresu“⁵¹.

SOVIETINĖ IDEOLOGINĖ CENZŪRA LIETUVOJE 1972–1985 M.: NUO GRIEŽTO IDEOLOGINIO SPAUDIMO IKI POLITINIŲ PERMAINŲ SSRS

1968 m. įvykius Prahoje savotiškai galima susieti su 1972 m. įvykiais Kaune. Bendras ir socialistinės stovyklos „kankinystės“ – „gyvojo deglo“ simbolis: Janas Palachas – Romas Kalanta. Tik čekai buvo linkę užstoti savąją novatoriškai nusiteikusią vietos komunistų partijos vadovybę, veikiau priešindami visi SSRS agresijos mastui, o lietuviai tapo savosios santvarkos represinio tramdymo taikiniu. Po R. Kalantos susideginimo Kaune kilę neramumai viešai buvo

traktuojami kaip „pavienių atsitiktinių asmenų chuliganiški veiksmai“, tačiau neoficialiai aiškindamasi šių įvykių priežastis LKP vadovybė manė, kad viena iš jų buvo ir nepakankama kultūrinio gyvenimo kontrolė. Visgi LKP oficialiai įsitraukė į „kaltininkų“ paiešką. 1972 m. birželio 14 d. vykusiame LKP partinio aktyvo susirinkime, formaliai skirtame tarptautinei padėčiai aptarti, tuometinis LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus nurodė pagrindinius visų „provokacijų“ sumanytojus. Anot jo, pirmiausia buvo kalta pati Kauno humanitarinė inteligentija; jis paminėjo ir jau per anksčiau partinius susirinkimus kritikuotą žurnalą „Nemunas“, kuris spausdino ideologiškai nepriimtinius straipsnius. Buvo užsipulti Kauno teatro vadovai, dramaturgai ir rašytojai, neva ėmę pernelyg daug rašyti apie Lietuvos istoriją. Iš partinių ir komjaunimo organizacijų pareikalauta gerinti ideologinį darbą, siekiant užtikrinti „ryžtingą puolimą visu idėjiniu teoriniu frontu, didelį politinį budrumą“, duoti „ryžtingą atkirtį buržuazinės ideologijos apraiškomis“⁵². Griežtomis priemonėmis siekta sustiprinti viešojo gyvenimo kontrolę, dar labiau didinant ideologinės cenzūros poveikį.

Atsižvelgiant į režimui nepalankias aplinkybes, meno ir literatūros, kaip vieno iš „pavojaus katalizatorių“, klausimai buvo aptarti ir 1972 m. liepos 3 d. įvykusiame LKP CK plenumo. LKP CK ideologijos sekretorius Antanas Barkauskas priekaištavo rašytojams dėl jų kūryboje vyraujančio pesimizmo, nihilizmo, propaguojamo absurdo ir beprasmių variacijų; „trūkumų“ išvelgta ir kai kurių leidyklų darbe.

Režimo „niaukimosi“ atmosferą ryškiausiai atspindėjo 1972 m. rugpjūčio 26 d. „Tiesoje“ išspausdinta Vito Areškos recenzija „Chaosas poetizavimas“ – apie naujus poeto Sigitos Gedos eilėraščius rinkinyje „26 rudens ir vasaros giesmės“ (1972 m.). Čia buvo kritikuojama S. Gedos „subjektyvi, perdėm in-

dividualistinė vaizdavimo maniera“⁵³. Nors recenzijos tonas buvo palyginti santūrus, joje išreikštas oficialus nepasitenkinimas aiškiai rezonavo kultūros sluoksniuose. Pažymėtina ir tai, kad „Tiesa“, priklausiusi komunistų partijos įtakai, iki tol nespausdino poezijos recenzijų, o dabar jau ėmė tarnauti viešai „nepageidaujamų“ reiškinių kritikai⁵⁴.

Suprasdama dėl nepakankamos ideologinės kontrolės išryškėjusius „padarinius“ bei vis stipriau kritikuodama kultūrinės raiškos formas ir jos specifiką, sovietų valdžia ėmė kuo skubiau keisti su kultūros priežiūra ar jos sklaida susijusių struktūrų vadovus. Pirmiausia įvyko pertvarkymai pačioje komunistų partijoje: LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėju vietoj Prano Mišučio buvo paskirtas dogmatiškomis pažiūromis pasižymintis Juozas Kuolelis⁵⁵. Tais pat metais pakeisti kultūros savaitraščio „Literatūra ir menas“, kultūros publicistinio žurnalo „Kultūros barai“ ir tuo metu madingo jaunimo žurnalo „Nemunas“ vyriausieji redaktoriai. Paskyrus naujus redaktorius, pastebimai pasikeitė ir šių leidinių tonas.

Itin ryškios permainos įvyko knygų leidybos srityje. 1972 m. buvo pakeistas ilgametis „Vagos“ leidyklos direktorius (šias pareigas ėjęs dar nuo 1953 m.) Jonas Čekys, pasižymėjęs tolerantišku požiūriu į įvairialypį knygų „repertuarą“ ir leidykloje tai nuolat protegavęs⁵⁶. Iš pareigų atleistas ir Spaudos komiteto pirmininkas Feliksas Bieliauskas. Respublikinis Spaudos komitetas buvo pavadintas LSSR leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komitetu, kuris buvo atsakingas už visą Lietuvos knygų leidybos, gamybos ir platinimo organizavimą. Sugriežtėjus knygų leidybos tvarkai, buvo smarkiai sumažinti „Vagos“ leidyklos rengiamų leidinių planai (iš jų išbraukti Romualdo Lankausko „Atšvaitai jūros veidrodyje“, Jono Mikelinsko „Laukinė obelis“, Antano Miškinio dienoraščio publikacija ir kt.). Iš-

vežtas į makulatūrą Vilniaus universiteto bibliotekos trečiasis „Mokslinės bibliotekos metraštis“ (tiražas 2000 egz.). Beveik visi metraščio straipsniai buvo skirti Lietuvos istorijai, o sprendimą jį sunaikinti nulėmė jame išspausdintas iš lotynų kalbos išverstas Lietuvos kanclerio Alberto Goštauto memorialas karalienei Bonai⁵⁷. Lietuvos dailės muziejus Vilniuje buvo 300 egzempliorių tiražu išleidęs katalogą „Mūsų jūra“. Dailininko Jono Kuzminskio medžio raižinio „Ant kranto marės, Palangos miestelė“ reprodukcijoje buvo pavaizduotas Kęstučio ir Birutės pirmasis susitikimas; ant Kęstučio apsiausto nupieštas Vytis ir buvo pretekstas neleisti šio katalogo platinti; vėliau daugelis katalogo egzempliorių buvo sunaikinti.

Stiprėjant viešajai kontrolei, savo veiklą dar labiau išplėtė LSSR Glavlitas ir LSSR KGB. Glavlitas itin atkreipė dėmesį į jaunimui skirtus laikraščius „Komjaunimo tiesa“, „Lietuvos pionierius“ bei žurnalus „Nemunas“ ir „Moksleivis“⁵⁸. Turint galvoje aktyvų jaunimo dalyvavimą Kauno įvykiuose, juose pateikta informacija „dėl prieštarų politinių motyvų“ buvo išimta ar bent jau pataisyta. Tuometiniam Vilniaus valstybiniam V. Kapsuko universitetui (dab. Vilniaus universitetas) neduota leidimo spausdinti Aldonos Gaigalaitės monografijos „Lietuvos TSR istorijos istoriografija ir šaltiniai“. Padidėjusį Glavlito budrumą rodo ir tai, kad jo nurodymu 1972 m. iš specialiųjų fondų į bendruosius fondus sugrąžinta tik 560 leidinių, o į specialiuosius fondus perduota jau 4285 leidiniai; tuo tarpu dar 1971 m. šis santykis buvo kur kas mažesnis: iš specialiųjų fondų į bendruosius fondus sugrąžinti 1806 leidiniai, o į specialiuosius fondus pateko 3722 leidiniai⁵⁹. Į viešosios kontrolės darbą aktyviai įsitraukęs KGB uždraudė spausdinti „iš nacionalistinių pozicijų“ parašytą Antano Tylos istorinę monografiją „Garšių švietėjai“ ir prozininko Juozo Apučio romaną „Skruzdėlynas Prūsijoje“. Tais

pat metais teatras neteko galimybės diskutuoti šiuolaikiniais klausimais, naudodamasis istorinės dramos aliuzijomis⁶⁰. Saugumas itin susidomėjo Kauno valstybinio dramos teatro vyriausiojo režisieriaus Jono Jurašo novatoriška veikla. 1972 m. rudenį režisierius buvo priverstas palikti teatrą. Protestuodamas prieš valdžios kišimąsi į jo darbą, J. Jurašas pradėjo dirbti akmenskaldžiu.

1972 m. LKP CK sekretoriatas priėmė specialų nutarimą dėl emigracinės literatūros gavimo, kontrolės ir naudojimo⁶¹. Paštu patenkančios literatūros kontrolė buvo organizuojama Vilniaus tarptautinio pašto skyriuje; šioms pareigoms Glavlitas buvo paskyręs vieną ar du cenzorius. Šiame darbe dalyvavo ir KGB, taip pat prižiūrėjęs iš užsienio gaunamus siuntinius su literatūra. Konfiskuoti ir dažniausiai adresatų nepasiekę emigraciniai leidiniai buvo saugomi Glavlito prižiūrimose 8 bibliotekų specialiuosiuose fonduose (Partijos istorijos institute prie LKP CK, Respublikinėje bibliotekoje, Knygų rūmuose, tuometiniame Vilniaus valstybiniame V. Kapsuko universitete, Mokslų akademijos centrinėje bibliotekoje, Lietuvių kalbos ir literatūros institute, Kauno politechnikos institute ir Kauno viešojoje bibliotekoje). Konfiskuoti emigraciniai leidiniai pagal „kenksmingą“ medžiagos turinį buvo skirstomi į du žymėjimo tipus: pasižymintys bent kiek antisovietinėmis tendencijomis ar kitomis oficialiai ideologijai nepriimtinais nuostatomis žymėti vienu šešiakampiu spaudu, o tie, kuriuos sudaro „ypatingai kenksminga medžiaga“, – jau dviem šešiakampiais spaudais. Pastarieji eiliniam skaitytojui praktiškai buvo neprieinami. Pavieniai tokių leidinių egzemplioriai buvo perduodami „susipažinti“ LKP CK, KGB ir Lietuvos SSR užsienio reikalų ministerijai. Naudojimasi iš užsienio gaunamos literatūros leidiniais, kurie nuolat papildydavo specialiuosius fondus, LSSR Glavlitas 1972 m. smarkiai apribojo. Tais metais itin padaugėjo dviem šešiakam-

piais spaudais žymimų emigracinių „reakcinių-nacionalistinių“ laikraščių ir žurnalų, kuriuose neva „šmeižiamos“ SSRS ir Lietuvos SSR partinės vadovybės⁶². Apie leidinius, pateikiančius tokio turinio medžiagą, informuotas ir LKP CK⁶³. 1972 m. jam perduoti 866 konfiskuotos literatūros egzemplioriai (1971 m. – tik 140 egz.). Pasak LSSR Glavlito viršininko Mykolo Slizevičiaus, „reakciniuose“ lietuvių emigrantų laikraščiuose „ypač daug rašoma apie Romo Kalantos susideginimą Kaune š. m. gegužės 14 d. ir po to kilusias chuliganų riaušes [...]. Laikraščiai džiūgauja, kad „Lietuvos neramumai sukrėtė Kremlių“⁶⁴. Emigracijoje leisti laikraščiai pabrėžė politinį demonstracijų pobūdį, o tai neišvengiamai kirtosi su oficialiąja masinio chuliganizmo versija. Be to, tikrintos ir iš užsienio siunčiamos plokštelės bei magnetinės juostos su įrašais lietuvių kalba.

LSSR Glavlitas kontroliavo ne tik iš užsienio patenkančią į šalį literatūrą, bet ir iš šalies išsiunčiamus rankraščius, fotografijas ir spausdintą produkciją, kuri savo turiniu galėjo diskredituoti „tarybinio gyvenimo tikrovę“. Leidinių, siunčiamų į užsienį paštu, kontrolė taip pat organizuota minėtame Vilniaus tarptautinio pašto siuntų pervežimo skyriuje. Darbas buvo atliekamas palaikant tiesioginį ryšį su KGB. Buvo nepraleidžiami politinio turinio leidiniai ar „Sąrašo“ apribojimus pažeidžiančios fotonuotraukos, geografiniai žemėlapiai, dokumentų kopijos, magnetinės juostos su politiškai nepageidaujamų kalbų įrašais, knygos, kurios pagal cenzūros dokumentus priskirtos prie išimtinų, bei pavieniai leidiniai, neįeinantys į „TSRS spaudos katalogą“⁶⁵. Pavyzdžiui, 1972 m. vasarą dėl politinių motyvų buvo sulaikyta dailininko Gerardo Bagdonavičiaus į JAV siūsta banderolė; joje šalia kitos medžiagos buvo perfotografuota vinjetė, pavadinta „Šiaulių žymesnieji žmonės“, kurioje įdėtos buvusių šaulių rinktinės vado A. Kurpiaus, apskrities policijos

vado S. Peleckio ir kitų „buržuazinės Lietuvos“ veikėjų nuotraukos. Tų pačių metų rudenį buvo konfiskuota M. Liubeckio į Izraelį siūsta banderolė, kurioje „be kitų nuotraukų yra įdėti nufotografuoti aplūžę namai, nešvarūs namai ir balkonai, vaikas prie aptrupėjusio ir neremontuojamo namo sienos, moteris su rakandais prie labai vargingo buto durų [...]. Šios nuotraukos, kaip iliustruojanti medžiaga, gali būti panaudotos antitarybiniais tikslais, šmeižiant tarybinės liaudies gyvenimą, klastojant faktus ir kurstant antitarybinę isteriją [...]“⁶⁶. LSSR Glavlito metinėje ataskaitoje pažymima, kad ypač padaugėjo privatiems asmenims į Izraelį siunčiamų banderolių, susidedančių iš mokslinių, mokslinių-techninių, informacinių ir meninės pakraipos leidinių⁶⁷. Kaip alternatyva tokiems „nepageidautiniams“ reiškiniams aštuntajame dešimtmetyje gausiai pradėta leisti oficialioji užsienio skaitytojui skirta informacinė medžiaga, tačiau ji veikiau tarnavo propagandiniais tikslams nei realiai atspindėjo Lietuvos gyvenimo tikrovę.

Ideologinė cenzūra sugriežtėjusios viešosios kontrolės sąlygomis. Nuo 1973 m. vėl padaugėjo Glavlito įsakymų išimti iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo nepatikimais tapusių autorių knygas. Tais metais neleista spausdinti 60 įteiktų rankraščių: 50 iš jų „Vagos“ leidykloje, 9 – „Šviesos“ ir 1 „Minties“ leidykloje. „Vagos“ leidykloje dėl „nepakankamai“ nušviestų ir marksistiškai įvertintų to meto sąlygų buvo atmestas Onos Narbutienės rankraštis „Juozas Naujalis“, dėl „neteisingai“ pavaizduoto sovietinio gyvenimo – E. Tamulio „Žodžiai“ ir kt.⁶⁸ Dar 69 rankraščiai gražinti taisyti iš esmės. „Vagos“ leidykla, užsitraukusi bene didžiausią visuomenės „dorovės sergėtojų“ rūstybę, buvo kritikuojama dėl klaidų leidžiant literatūrinio palikimo knygas: griežtai sukritikuotas „Lietuvių liaudies dainynas“, Jono Biliūno raštų dvitomis ir kiti leidiniai.

Sovietinei ideologinei politikai ypač neparankūs buvo ir Lietuvos istorijos tyrimai, todėl apie juos stengtasi arba apskritai nutylėti, arba pateikti suklustotas marksizmo-leninizmo doktrinių bei žiugždiškosios metodikos pagrindu „nušlifuotas“ idėjas. Lietuvos mokslininkams buvo priekaištaujama dėl Lietuvos istorijos periodizavimo (nesuderinto su Rusijos istorija), dėl teigiamo Katalikų Bažnyčios vaidmens vertinimo istoriniuose veikaluose, apskritai pernelyg didelio dėmesio feodalinės Lietuvos istorijai⁶⁹. Kritikuota autorių kolektyvo knyga „Lietuvos pilys“, istorikų Mečislovo Jučo ir Broniaus Dundulio Lietuvos feodalizmo laikotarpio darbai. Po kritikos „Mokslo“ leidyklos 1974 m. plane iš 18 Lietuvos istorijos veikalų, skirtų LDK laikotarpiui, liko tik 2⁷⁰. Bene didžiausias LSSR Glavlito laimikis buvo jau 1979 m. „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje turėjusi pasirodyti Alberto Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorija“. Praėjęs visus cenzūros sietus, rankraštis buvo surinktas ir pasirašytas spaudai, tačiau „sprogimo banga trenkė iš Maskvos [...]. Niekas nedrįso prieštarauti Maskvos cenzorių cenzoriui Romanovui, net ir nesiūlė kaltuosius bausti, o tik nutarė rankraštį deponuoti, padėti į archyvą“⁷¹. Knygos spausdinimą įsakyta sulaukyti dėl antirusiškų minčių bei „feodalinės klasės“ idealizavimo ir išaukštinimo tendencijų⁷². Išspausdintas veikalo tiražas LSSR Glavlito nurodymu buvo greitai sunaikintas, o jį redagavęs „Vagos“ redaktorius Jonas Pilypaitis nubaustas.

1973 m. pabaigoje prasidėjo KGB puolimas prieš dar 1972 m. kovo 19 d. pasirodžiusią „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką“ (toliau – LKB „Kronika“) ir religinę veiklą Lietuvoje. Pažymėtina, kad LKB „Kronikoje“ buvo daug rašoma ne tik apie religinių teisių pažeidimus, bet ir apie bendruosius tautinius reikalus, taip pat plačiai nagrinėjama ideologinių reikalavimų įtaka Lietuvos kultūrai. Per metus buvo suimti keli

aktyvūs jos platintojai. Penki iš jų 1974 m. gruodžio mėnesį buvo teisiami, kaltinant juos platinus „šmeižikiškus prasimanymus, nukreiptus prieš sovietinę santvarką“⁷³.

Lietuvos inteligentija buvo verčiama dalyvauti sovietiniam režimui nelojalių inteligentų smerkimo kampanijose. Antai 1974 m. ji buvo raginama pasmerkti iš SSRS ištremtą rusų rašytoją ir disidentą Aleksandrą Solženicyną bei jo kūrybą, demaskuojančią sovietinę tikrovę. SSRS Glavlito 1974 m. vasario 14 d. įsakymu visi jo veikalai visomis kalbomis iš bibliotekų turėjo būti pašalinti⁷⁴. Vėliau politinės konjunktūros principu organizuota ir Andrejaus Sacharovo, kovotojo už žmogaus teises ir masinį nusiginklavimą SSRS, pažiūrų smerkimo kampanija. Be kita ko, SSRS Glavlito 1974 m. spalio 30 d. įsakymu iš bibliotekų fondų turėjo būti pašalinti sovietinei sistemai „nusikaltusių“ rusų rašytojų Andrejaus Siniavskio, A. Galičo, 1976 m. rugpjūčio 13 d. įsakymu – Viktoro Nekrasovo, Anatolijaus Gladilino, 1976 m. lapkričio 5 d. įsakymu – Vsevolodo Azarovo, A. Zinačevo, 1976 m. lapkričio 19 d. įsakymu – I. Bončkovskio veikalai⁷⁵. Atitinkamai ir LSSR Glavlitas 1975 m. balandžio 24 d. ir 1978 m. gegužės 10 d. įsakymais nurodė iš bibliotekų fondų pašalinti užsienyje apsigyvenusius Lietuvos rašytojų Aušros Sluckaitės, Tomo Venclovos⁷⁶ ir Sauliaus Tomo Kondroto Lietuvoje išleistus veikalus. Cenzorių „nemalonėn“ pateko ir 1972 m. į Izraelį emigravusio prozininko Icchoko Mero romanas „Ant ko laikosi pasaulis“, iš kurio vien dėl nepageidaujamos emigracijos fakto buvo pašalintos režimui nepriimtinos vietos ar net ištisos teksto dalys⁷⁷. Emigravusių rašytojų pavardes cenzoriai nuolat braukė iš įvairių straipsnių ir mokslinių leidinių.

Nors režimas ir stiprino vientisą ideologinę centralizaciją, iš užsienio besiskverbianti moderni vakarietiška kultūra negalėjo nepaveikti imlaus proto, nusivylusio šablonine ir dvasinės ekspresijos laisves varžančia so-

vietinė dogmatika. Pirmiausia tai palietė nepastoviausią ir judriausią Lietuvos visuomenės dalį – jaunimą, kuris jautė daug didesnę dvasinės ir kūrybinės laisvės poreikį. Pirmiausia jaunatviškos išraiškos, kartu ir savotiško protesto kasdienybei forma tapo Vakaruose susiformavusi pramoginė estradinė muzika, vienijusi jaunosios kartos atstovus į atskirus judėjimus, kurių bene žinomiausiu ir populiariausiu tapo hipių specifinės gyvenimo modelis. Greta dar septintojo dešimtmečio viduryje Lietuvą pasiekusios „bitlomanijos“ (vadinamojo „bigbyto“) bangos, nuo 1975 m. ėmė formotis ir Lietuvos roko muzika⁷⁸. Tačiau po minėtų 1972 m. gegužės mėnesio įvykių hipiams ir apskritai bent kiek laisvesnės laikysenos žmonėms atėjo sunkūs laikai: buvo sugriežtintas auklėjimas mokyklose ir universitetuose, nesovietinių kompozitorių muziką grojančioms grupėms uždrausta koncertuoti, todėl šios naujosios muzikos mados atstovai buvo priversti pasitraukti į pogrindį⁷⁹. Vėliau viešai toleruotas estradinės muzikos formas siekta nukreipti režimui palankia ir tik ideologinių normų paisančia linkme.

Bene daugiausia rūpesčių ideologinės kontrolės įstaigoms kėlė saviveiklinės estrados grupės; jų veiklą stengiasi nuolat prižiūrėti ir neišleisti jos iš akių. Nepageidaujamus maištininkus ir visas bent kiek pažangesnes idėjas sėkmingai filtravo ir traiskė proletarinės kultūros sukurta apžiūrų mašina. Saviveiklinių kolektyvų apžiūros buvo kelių pakopų: rajoninės, miesto ir respublikinės. Visoms apžiūroms buvo nustatytas privalomas repertuaras, kuriame turėjo atsispindėti ne meniniai laimėjimai, o sovietinė ideologija: 75 proc. sovietinių kompozitorių kūrinių, 20 proc. – užsienio (dažniausiai socialistinės stovyklos šalių) ir 5 proc. – savos kūrybos dainų⁸⁰. Pastaroji procentinė išraiška reiškė tik vieną autorinę dainą. Taigi pagrindinis ideologinės kontrolės sistemos taikinyb buvo kūrybingos asmenybės – jaunuoliai, ku-

rie patys mėgino rašyti muziką ir tekstus. Apžiūrų metu atlikėjus vertindavo speciali komisija, pirmininkaujama arba partinių, arba kultūrinių nomenklatūrininkų, dažnai nieko bendro neturinčių nei su muzika, nei su menu. Į viską žvelgta politiniu-ideologiniu požiūriu, diktuojuant savo sąlygas ir siekiant įpiršti savo angažuotus kūrinius. Grupėms, nedalyvaujančioms apžiūrose arba jų metu atkritusioms, visi keliai į platesnę koncertinę veiklą buvo uždari⁸¹. Sovietinės ideologinės cenzūros fenomenas lėmė tai, kad „visos to meto estradinės dainos yra nuostabiai „iškastruotos“: kiekviena tema, kiekvienas motyvas buvo kruopščiai perkošiamas per cenzūros ir savicenzūros filtrus [...]. Tekstai buvo kuriami pagal principą: kuo sūriau gyvenime, tuo saldžiau dainoje“⁸². Todėl atlikėjai dažniau rinkdavosi liaudies dainų aranžuotes ar labiau krypto į instrumentinę muziką, prie kurios, savaime suprantama, komisija mažiau kibdavo.

Kad ir kokių kontrolės priemonių būtų imamasi, ideologinės cenzūros vykdytojams darėsi vis sunkiau izoliuoti visuomenę ir jos kultūrinę elitą nuo „priešiškos“ ideologijos. Vietiniuose pogrindžio laikraščiuose ir žurnaluose „Aušra“ (1975 m.), „Varpas“ (1976 m.), „Laisvės šauklys“ (1976 m.), „Perspektyvos“ (1978 m.), „Alma Mater“ (1979 m.) ir kituose buvo gyvai komentuojama Lietuvos literatūros padėtis, kritikuojama konformistinė laikysena ir atmetama „komunistinė tradicija – juodinti Nepriklausomybės gyvenimą“⁸³. Pogrindžio spauda buvo linkusi iškelti kūrinius, nepritapusius prie oficialiosios kultūros linijos ir susilaukusius valdžios represijų. Vis dažniau buvo viešai protestuojama prieš ideologinį meno prievartavimą. Kone praktiškiausias būdas aprūpinti Lietuvos rašytojus, istorikus, dailininkus objektyvia, išeivijos sąlygomis parengta medžiaga vietoj siūlomos surogatinės sovietinės lektūros buvo knygų kontrabanda, prasidėjusi kartu su išeivijos kultūrininkų ekskursijomis į Lietuvą.

Aštuntajame dešimtmetyje knygų kontrabandą ypač buvo išplėtojęs A. Mackaus Knygų leidimo fondas⁸⁴. Į Lietuvą vykstantys asmenys slapta perveždavo žurnalo „Metmenys“ numerius bei atskiras Fondo parengtų knygų publikacijas. Dešimtmečio pabaigoje knygų perdavimu rūpinosi Kęstučio Keblio vadovaujamas Ateities literatūros fondas ir akademikų skautų Vydūno fondas Čikagoje. Pastarojo iniciatyva gan dideliu tiražu buvo išleista istoriko Adolfo Šapokos redaguotos „Lietuvos istorijos“ ketvirtoji laida, kuri ir buvo skirta gabenti į Lietuvą⁸⁵. Pasak šiose „ekskursijose“ bei knygų siuntimo veikloje aktyviai dalyvavusio kritiko ir publicisto Liūto Mockūno, „jeigu lietuviškoms knygoms siųsti į Lietuvą buvo uždėtas visiškas karantinas, iš siuntinių būdavo išimamos net išeivijos kulinarijos knygos, tai angliška dažnai pasiekdavo adresatą“⁸⁶. KGB nuolat darė kratas, kurių metu saugumiečiai stengėsi inkriminuoti kažką nepalankaus vadinamiesiems „nepatikimiems“ asmenims, todėl gana dažnai būdavo aptinkamos jau Lietuvoje savilaidos būdu daugintos A. Šapokos, išeivijos poetų Bernardo Brazdžionio ir Kazio Bradūno, filosofų Antano Maceinos ir Juozo Girniaus knygos. Iš užsienio siunčiamos literatūros pobūdį bei kiekį fiksavo ir LSSR Glavlitas, savo nuožiūra ją, kaip įprasta, konfiskuodamas ir pagal medžiagos turinį klasifikuodamas į dvi „šešiakampių“ kategorijas. Glavlitas gerai žinojo, kuris išeivijos fondas kokio turinio literatūrą dažniausiai siunčia. 1976 m. buvo sulaukta Lietuvos katalikų religijos šalpos rėmėjų organizacijos siųsta banderolė, kurią sudarė 31 knyga. Tarp jų buvo ir 1975 m. Čikagoje perleista LKB „Kronika (1974–1975 m.)“, kuri, kitaip negu kiti leidiniai, nebuvo perduota į specialiuosius fondus, o veikiau dėl itin „žalingo“ turinio perduota LKP CK⁸⁷.

1976 m. LSSR Glavlitas LKP Centro komitetą informavo ir apie tai, kad pastaruoju metu leidyklos „Vaga“ ir „Mokslas“ pateikė nemažai rankraščių, turinčių didelių politi-

nio-ideologinio pobūdžio trūkumų. Daug pastabų sulaukė dar 1975 m. „Vagos“ leidykloje išleista prozininko ir literatūros kritiko Juliaus Būtėno knyga „Literato duona“, kurioje autorius „gan iškreiptai ir ne iš marksistinių pozicijų aprašo studentų korporacijų veiklą buržuazinėje Lietuvoje“⁸⁸. Nemažai trūkumų aptikta jaunųjų poetų kūryboje, kurioje „dažnai išryškėdavo pacifistinės idėjos ar beviltiškas tikrovės vertinimas, kaip kad teiginys: „Niekas čia net grašio neverta“⁸⁹. Modernistinės tendencijos, tuo labiau jaunosios kartos atstovų kūryboje dažnai pasitaikantys sovietinės tikrovės ironizavimo ar dvasinės disharmonijos niuansai kėlė nepasitenkinimą ne tik partiniams aktyvistams, bet ir jiems ištikimiems proletarinės kultūros atstovams.

Siekdamas beatodairiškai užgniaužti jaunosios kartos meninius ieškojimus, sovietinis režimas kovai su tokiais reiškinais pasitelkė natūralų kartų konfliktą, tarsi paskatindamas senuosius socialistinio realizmo atstovus vis labiau kritikuoti pradedančiųjų dvasinę-mentalitetinę kūrybą ir apginti savo dominuojančias pozicijas. Dėl panašių motyvų iš poeto Leonardo Gutausko eilėraščių rinkinio „Vartai po diemedžiu“ net 25 eilėraščius nurodyta pataisyti, o 5 iš viso išmesti. Dėl pesimistinių nuotaikų bei politinio dvi-prasmiškumo kritikuotas ir Almio Grybausko eilėraščių rinkinys „Spalvoti nuotaikų žibintai“, iš kurio buvo pašalinti du eilėraščiai. Rimtų pastabų sulaukė kai kurie laikraščiai ir žurnalai. Iš laikraščio „Tarybinis studentas“, vengiant bet kokios istorinės tematikos, išmestas eilėraštis, dedikuotas Barborai Radvilaitei; iš populiaraus žurnalo „Nemunas“ – Romualdo Lankausko romano „Prisiminimai po vidurnakčio“ teksto dalis, kurioje autorius neva idealizavęs vakarietišką gyvenseną⁹⁰.

1978 m. LSSR Glavlito nurodymu dėl politinių-ideologinių trūkumų tuometiniame Valstybiniame jaunimo teatre uždrausta sta-

tyti spektaklį pagal dramaturgo, „bitnikų“ prozos atstovo Rolando Rastausko pjesę „Talmantas žuvėdra“; motyvuota tuo, kad joje „iškraipant tarybinę tikrovę mūsų jaunimo padėtis vaizduojama kaip betikslė ir beprasmiška“⁹¹. Filosofiniai aforizmai, platesnės kultūrinės asociacijos, pagaliau pats teatrinis improvizacinis žaismas buvo nepriimtinas bendroms sovietinės ideologizuotos „meninės“ raiškos nuostatoms.

1977 m. iš „Vagos“ leidykloje išspausdinto tęstinio leidinio „Literatūra ir kalba“ XIV tomo pareikalauta tiesiogine žodžio prasme „išplėsti“ prancūzų kalba parašytą ir į lietuvių kalbą išverstą poeto Oskaro Milašiaus autobiografiją; taip buvo šiurkščiai pažeistas leidinio struktūros pobūdis⁹². Tais pat metais Glavlito cenzorių kritikos akiraityje atsidūrė ir prozininko J. Mikelinsko romanas „Už horizonto – laisvė“, kuriame aptikta net 20 „nepriimtinių“ vietų⁹³. Nors jame vaizduojama priverčiamųjų darbų nacistinėje Vokietijoje nepakenčiama kasdienybė, vis tiek, kad ir neargumentuotai, romanas kritikuotas neva esąs „fašistinis“. Autorius tapo ir aštuntajame dešimtmetyje vis plačiau pradėtos taikyti vadinamosios profesionaliosios kritikos auka. Naudojant šį įrankį, neretai netgi buvo šiurkščiai klastojamas autoriaus tekstas⁹⁴. Taip dar 1975 m. imta kritikuoti autoriaus romaną „Genys yra margas“, kritikai panaudojant pavienes jo ištraukas. Kritiška marksistinė metodologija besivadovavusio Ryčio Trimonio recenzija „Užplanuoti atsitiktinumai“ pasirodė žinomame SSRS rašytojų sąjungos laikraštyje „Literaturnaja gazeta“; jos autorius nevengė priekaištų J. Mikelinskui, kartu siekė sumenkinėti ir recenzuojamo romano meninę vertę⁹⁵. Rašytojo atsakomojo straipsnio minėtas laikraštis neišspausdino, nesėkmingas buvo ir mėginimas kreiptis į Rašytojų sąjungą. Pastarojoje ilgainiui susiformavo vadinamosios „kolektyvinės cenzūros“ principas; jo esmė tokia, kad rašytojų grupė neviešuose Rašytojų

sąjungos susirinkimuose svarstydavo kito rašytojo darbus, jam „patardavo“ ar „teikdavo pasiūlymus“ kūrinio struktūros klausimu. Į tai pamažu pradėta žiūrėti kaip į būtiną kūrybinio proceso dalį: „Tai nesukeldavo didesnių abejonių ne tikrai svarstymų dalyviams, dažnai gana solidiems mokslininkams, rašytojams, leidėjams, bet ir svarstomų kūrinių autoriams“⁹⁶.

Panašiai tarp konformizmo ir nonkonformizmo balansavo ir Lietuvos dailininkų sąjunga. Be kita ko, dailėje ypač baimintis religinių motyvų, tad oficialiajame mene apie juos negalėjo būti nė kalbos. Pavyzdžiui, 1979 m. grupės jaunųjų dailininkų parodoje tapytojas Kostas Dereškevičius eksponavo peizažą su bažnyčia, kurios bokštas, kaip ir tikrovėje, baigėsi nedideliu kryželiu. Tačiau atėjęs pasižiūrėti parodos paveikslo autorius apstulbo: kryželio būta paprasčiausiai išskusto⁹⁷. Taip pasielgė Dailininkų sąjungos darbuotojai, turėję saugoti kūrinių ideologinę „skaistybę“. Taip pat buvo labai bijomasi siužetų ir simbolių, kuriuose galėjo glūdėti kritiškų užuominų apie esamą socialinę tvarką ir tikrovę.

1979–1980 m. visoje SSRS prasidėjus naujai viešojo gyvenimo ideologizavimo bangai, sovietinės cenzūros poveikis režimo sąstingio sąlygomis ėmė dar labiau stiprėti ir devintojo dešimtmečio pirmoje pusėje pasiekė apogėjų. Po SSRS karinės intervencijos į Afganistaną prasidėjusi šalies tarptautinė izoliacija, vidaus politinė, ekonominė krizė bei visuomeninės apatijos apraiškos vertė sovietų valdžią imtis dar griežtesnių viešosios kontrolės priemonių ir taip mėginti išgelbėti pradėjusį skęsti „idealiosios sovietijos“ laivą. Sovietinės cenzūros pobūdį tyrinėjusi istorijos mokslų kandidatė T. Goriajeva SSRS Glavlito veiklą, kartu ir visos sovietinės cenzūros sistemą 1970–1980 m. laikotarpiu apibūdino kaip režimui nepalankių reiškinių viešajame gyvenime nuolatinį slopinimą, kartu norint išlaikyti nepriekaištingą oficia-

liosios kultūros įvaizdį ir neva teikiamo visuomeninio informatyvumo pilnateisiškumą⁹⁸. Tačiau vidiniai režimo „erozijos“ procesai gilios stagnacijos metais buvo neišvengiami, nors ir kokių desperatiškų veiksmų griebtasi siekiant stiprinti kultūros ir meno darbuotojų politinį budrumą. Eroduojant sistemai ir laisvėjant literatūrinei minčiai, visa literatūra cenzūrinėms priekabėms darėsi vis sunkiau „įkandama“. Lietuvoje dar prieš prasidedant pertvarkai vietinės valdinkijos budrumas vis dažniau pasireiškėdavo garsiuoju „kad tik bėdos nebūtų“⁹⁹. Vis intensyviau imtasi ryžtingų prevencinių veiksmų, kūrybinėms iniciatyvoms priešinant nenumaldomo ideologinio diktato sąlygas. Būta ir „sąskaitų suvedinėjimo“ pavyzdžių: 1978 m. LKP CK biuras, prisiminęs „sutęptą“ kūrybinę praeitį, nepatvirtino J. Apučio kandidatūros valstybinei literatūros ir meno premijai gauti, tad jau 1979 m. žinomo prozininko teisė į ją buvo paprasčiausiai suspenduota.

Kad kultūrinė veikla vis labiau varžoma, Lietuvoje pirmiausia tai pajuto teatrai¹⁰⁰; devintojo dešimtmečio pradžioje gana didelis dėmesys buvo skiriamas jų repertuaro kontrolei. Be to, teatro menas bene sunkiausiai pasidavė ideologinei cenzūrai, nes čia daug kas priklausė nuo aktorių improvizacijos ir gestų kalbos. Jau 1980 m. LSSR kultūros ministerija kritikavo Šiaulių dramos teatrą, ypač jo vyriausiąjį režisierių Saulių Varną, kartu buvo nurodinėjama, koks turėtų būti teatro repertuaro pobūdis ir į ką spektaklius reikėtų labiau orientuoti. 1981 m. pradžioje ministerija nedavė leidimo statyti spektaklio pagal Viktoro Merežko pjesę „Proletarinis laimės malūnas“ Klaipėdos dramos teatre. Ypač didelių „sunkumų“ turėta su 1982 m. Kauno dramos teatre režisieriaus Gyčio Padegimo statytu spektakliu „Suomiška pirtis“¹⁰¹. Pirmasis spektaklio variantas dėl neįtikusios režisūros buvo atmestas; spektaklį dar mėgino gelbėti „patikimesnis“

teatro vyriausiasis režisierius Jonas Vaitkus, tačiau ir jo pastangos įtikti akyliems proletarinės kultūros saugotojams buvo bergždžios. Po šio incidento Kauno dramos teatro veikla labai susidomėjo vietinis KGB skyrius, tad jau 1983 m. numatyta atidžiau stebėti teatro ir ypač jo vyriausiojo režisieriaus, kuriam buvo pradėta operatyvinio patikrinimo byla, veiklą¹⁰². Atgarsiai apie tokius „nemalonus“ reiškinius pasiekė ir SSRS kultūros ministeriją, kuri savo ruožtu 1984 m. atsisakė suteikti Kauno dramos teatrui akademinio teatro statusą.

Iki 1980 m. pradžios LKP CK dar mėgino knygų leidybos planus oficialiai svarstyti sekretariate, juos smulkmeniškai analizuoti bei recenzuoti. Vėliau planavimas buvo paliktas pačioms leidykloms, taip pat LSSR leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komitetui (buvęs Spaudos komitetas), kuris, padedamas leidyklų, parengdavo gana detalų suvestinį visų leidyklų ir organizacijų leidybinį planą¹⁰³. Išverstas į rusų kalbą planas galutiniam patvirtinimui buvo siunčiamas į SSRS spaudos komitetą Maskvoje. Tačiau vis dažniau, motyvuojant ribotais materialiniais ištekliais ir per didelėmis finansinėmis sąnaudomis bei apkrautu poligrafiniu pajėgumu, šalia politinės cenzūros devintojo dešimtmečio pradžioje imta taikyti ir vadinamoji „ekonominė cenzūra“: specialiai siekta „apkarpyti“ ir „dozuoti“ nacionalinių respublikų leidybos planus. Lietuvos leidėjai atvirai kritikuoti dėl per didelių leidybinių užmojų, kurie neva eikvojantys šalies biudžeto lėšas. Kad respublikose neatsirastų per didelių poligrafijos plėtros iniciatyvų, SSRS spaudos komitetas nuolat delegavo savo atstovus – „revizorius“, kurie tikrindavo vietinių leidyklų darbą, koreguodavo numatytų išleisti leidinių sąrašus, savaime suprantama, juos vis labiau trumpindami ir pateikdami pastabų dėl leidinių apipavidalinimo. Šiame darbe jiems nuolatos talkino ir LSSR Glavlitas, juolab įpareigotas vyresnybės – SSRS

Glavlito. Jis itin aktyviai „bendradarbiavo“ su respublikinėmis leidyklomis bei spaustu-vėmis ir taip nuolatos tobulino pirminės ir paskesniosios cenzūros įgūdžius. Su pastarąja susidūrę „Vagos“ leidyklos darbuotojai turėjo daug vargo, kai 1981 m. pasirodė J. Mikelinsko romano „Kur lygūs laukai“ pirmoji dalis. LSSR Glavlito nurodymu šios ką tik pasirodžiusios knygos platinimas iš karto buvo sustabdytas. Neįtiko antraštinio lapo kitoje pusėje pateikta anotacija: „Kur lygūs laukai“ – J. Mikelinsko romanas trilogija. Pirmoji dalis – „Duonos keliu“ – atspindi buržuazinės Lietuvos kaimo ir miesto gyvenimą nuo *nepriklausomybės* [išskirta cituojant. – A. S.] karų užbaigimo iki 1940 m. birželio vidurio“¹⁰⁴. Žodį „nepriklausomybės“ griežtai pareikalauta išbraukti, tačiau tai padaryti buvo sunku, nes jau buvo išleista per 30 tūkst. knygos egzempliorių, tad iš kiekvieno jų išplėšti netinkamą ir įklijuoti kitą – „pagerintą“ – reikėjo daug laiko ir darbo. Panašiam įsivaizduojamo „nacionalistinio“ recidyvizmo pobūdžiui priskirtas ir dar 1980 m. istoriko Juozo Jurginio parašytas straipsnis, skirtas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto 550-osioms mirties metinėms¹⁰⁵.

1982 m. mirus ilgamečiui SSKP CK sekretoriui L. Brežnevui, jo vietą SSRS vadovybėje užėmė dar nuo 1967 m. KGB viršininko pareigas ėjęs Jurijus Andropovas. Jis labai gerai žinojo tikrąją sudėtingą ekonominę ir visuomeninę šalies padėtį, todėl jam vadovaujant pradėta režimo gelbėjimo programa: buvo mėginama ne tik sugriežtinti darbo drausmę ar reikliau kovoti su girtavimu bei valstybės nuosavybės grobstymu, bet ir imtis ryžtingesnių priemonių prieš inteligentijos reiškiamas „erezijas“, pritaikant režimo sistemoje jos naujojo vadovo ilgo darbo saugumo struktūrose patirtį. Tuometinei partinei vadovybei atrodė, kad tik griežta viešojo gyvenimo kontrolė, net pasitelkiant

esamus KGB rezervus, galėjo išgelbėti stagnacijos pakirstą sovietinio režimo savimeilę. Represiniai metodai, taip pat ir itin griežta ideologinė cenzūra, buvo praktiškiausia išeitis siekiant užgniaužti viešumoje vis dažniau pasitaikančią politikos kritiką ar bet kokių prieštarų nuomonių įvairovę. Tad ir Lietuvoje, eilinį kartą sekant Maskvos pavyzdžiu, jau 1982 m. gruodžio 30 d. buvo patvirtintas išsamus LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas¹⁰⁶. Be kita ko, jame numatyta ypač akylai stebėti „Santaros-Šviesos“, neva siekiančios daryti neigiamą įtaką respublikos inteligentijai, veiklą; atidžiau kontroliuoti į Lietuvą atvykstančių užsieniečių elgesį; pagerinti į užsienį vykstančių kultūros, meno ir mokslo atstovų atranką; vykdyti kompleksines priemones izoliuojant inteligentiją ir jaunimą nuo religinių fanatikų įtakos; suaktyvinti agentūrinę-operatyvinę veiklą siekiant apsaugoti sovietinę visuomenę nuo neigiamų Vakarų gyvenimo būdo tendencijų; išanalizuoti operatyvinę padėtį LSSR kultūros ministerijos repertuaro redakcinėje kolegijoje¹⁰⁷, Lietuvos kino studijos kolegijoje, „Minties“ leidykloje, Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių dramos teatruose, kino mėgėjų ir fotomenininkų sąjungose, kur pastaruoju metu būta neigiamų procesų¹⁰⁸. Toks platus staigiai padidėjusios LSSR KGB įtakos spektras, pagaliau ir atitinkamai 1983–1984 m. suintensyvėjęs LSSR Glavlito „sekamasis“ darbas labai sustiprino ideologinę cenzūrą. LSSR Glavlitas 1979–1981 m. padarė 58 politinio-ideologinio pobūdžio pastabas (1979 m. – 22, 1980 m. – 20, 1981 m. – 16), o 1982–1984 m. – 85 (1982 m. – 24, 1983 m. – 22, 1984 m. – 39). Cenzūros tolygų intensyvumą, išskyrus staigių pokyčių nulemtą perėjimą viešosios kontrolės sistemoje 1982 m., rodo ir pirminės cenzūros pastabų skaičius: 1979 m. jų buvo 730, 1980 m. – 802, 1981 m. – 808, 1982 m. – 738, 1983 m. – 899 ir 1984 m. – net 937 (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Sovietinės cenzūros poveikio rodikliai 1964–1989 m.

Metai	Pirminės cenzūros pastabų sk.	Paskesniosios cenzūros pastabų sk.	Politinio-ideologinio pobūdžio pastabos
1964	291	55	13
1965	394	61	12
1966	401	49	2
1967	349	45	24
1968	302	53	19
1970	472	29	34
1971	349	22	15
1972	493	31	29
1973	523	31	67
1974	654	46	66
1975	844	43	78
1976	729	62	31
1978	742	84	25
1979	730	74	22
1980	802	11	20
1981	808	16	16
1982	738	22	24
1983	899	29	22
1984	937	32	39
1985	1077	26	8
1986	965	27	3
1987	968	29	—*
1988	503	25	3
1989	247	21	8

Lentelė sudaryta remiantis LSSR Glavlito 1964–1989 m. (išskyrus 1969 m.) metinėmis ataskaitomis (LCVA, f. R-522).

* LSSR Glavlito 1987 m. ataskaitoje politinės-ideologinės pastabos nefiksuojamos.

1982–1984 m. LSSR Glavlitas kaip įmanydamas stengėsi užgniaužti vis dažniau įvairių autorių kūryboje atskleidžiamus sovietinės sistemos moralinės degradacijos požymius, taip pat ir „tarybinės tikrovės“ ironizavimo ar kritikavimo tendencijas. Pavyzdžiui, 1982 m. iš poeto Algimanto Pabijūno eilėraščių rinkinio „Ašaros skersvėjuose“ išmesti 9 satyriniai eilėraščiai, kuriuose autorius „apibendrinta forma išjuokia šalyje pasitaikančius trūkumus“¹⁰⁹. Tuo tarpu iš V. Petkevičiaus knygos „Kasdienės legendos“ išmestas visas skyrius ir padaryti net

24 pataisymai, mat „susidaro įspūdis, kad tarybinė visuomenė išsigimsta, tikrovė parodyta sutirštinant spalvas, literatūros atstovai ir vadovaujantys darbuotojai kiekviena proga girtauja, vyksta užkulisiniai nesutarimai ir ginčai dėl valstybinių premijų ir t. t.“¹¹⁰ 1983 m. siekiant riboti skleidžiamą „dezinformaciją“ iš Prano Raščiaus satyrų rinkinio „Valio ir Amen!“ išmesti 6 satyriniai eilėraščiai, kuriuose autorius ta pačia „apibendrinta forma išryškina pavienius neigiamus mūsų gyvenimo reiškinius“; iš žurnalo „Šluota“ išmesta publicisto Jono Sadūno humoreska

„Pasitarimas suomiškoje pirtyje“, kur „išjuokiami partijos ir vadovybės sprendimai sustiprinti darbo drausmę“; iš to paties žurnalo išmestas ir Albino Visocko eilėraštis, kuriame „pajuokiamai rašoma apie mūsų šūkius“; tuo tarpu iš „Pergalės“ žurnalo išmesti 3 poeto Vytauto Rudoko eilėraščiai, kuriuose autorius „kritikuoja šalyje pasitaikančius trūkumus ir idealizuoja buržuazinės Lietuvos praeitį“¹¹¹. 1984 m. dar daugiau dėmesio skiriama „neigiamų“ šalies gyvenimo reiškinių aptarimui, kritikuoti autoriai, nuolat giriantys Vakarų šalių gyvenimą. Pavyzdžiui, iš publicisto Igno Piktornos knygos „Baltas pasaulis“ išmesta net 11 straipsnių, kuriuose autorius neva tendencingai vertina „mūsų šalyje pasitaikančius trūkumus ir priešina juos užsienio šalių (Belgijos, Ispanijos, VFR), kuriose pats lankėsi, gyvenimui“¹¹². Iš žurnalo „Mokslas ir gyvenimas“, laikraščio „Tarybinis mokytojas“ išmesti straipsniai apie JAV ekonominio potencialo pranašumą prieš SSRS¹¹³.

Stagnacijos laikotarpio pabaigoje sovietinė cenzūra ėmėsi naujų priemonių riboti visuomenės skaitomą lektūrą, taip sudarydama naujas specialiųjų fondų papildymo galimybes. 1984 m. rugsėjo 11 d. SSRS kultūros ministerija išleido specialų įsakymą „Dėl priemonių užsienio literatūros komplektavimui ir panaudojimui valstybinėse respublikinėse bibliotekose pagerinti“¹¹⁴. Juo įpareigota sudaryti bibliotekose visuomenines konsultantų tarybas; jos spręstų, kurias iš įsigyjamų užsienio knygų tikslinga parodyti skaitytojų kataloguose, o kurias netikslinga. Tais pačiais metais iš Maskvos buvo atvykusi speciali komisija, veikusi SSRS kultūros ministerijos vardu. Ji tikrino, kaip Lietuvos mokslinėse bibliotekose naudojami „kapitalistinių“ šalių spaudiniai. Respublikinėje bibliotekoje (dab. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka) komisija aptiko knygų, kurios, jos nuomone, neturėjo būti įtrauktos į skaitytojų katalogus. Į bibliotekos

aiškinimą, kad šios knygos SSRS Glavlito pažymėtos kampiniu spaudu, leidžiančiu jas naudoti viešai, komisija neatsižvelgė¹¹⁵. SSRS kultūros ministerijos reikalavimu šios knygos (daugiausia užsienio leidiniai) turėjo pereiti papildomą LSSR Glavlito paskesniąją cenzūrą.

Drausta ir nešališkai vertinti išeivijos kultūros laimėjimus¹¹⁶. Pavyzdžiui, 1984 m. „Kultūros baruose“ (Nr. 2) buvo išspausdinti Ingridos Korsakaitės objektyvus straipsnis „Nuolat ieškanti gyvybė. Viktoro Petravičiaus grafika“ ir E. Bukino – „Lietuviškos knygos likimas išeivijoje“. Po šių straipsnių publikacijos žurnalo redaktorius A. Zdanavičius buvo greitai iškviestas į LKP CK ir griežtai sudrausmintas. Tačiau tais pačiais metais šio žurnalo dešimtame numeryje pasirodė literatūros tyrinėtojo Viktoro Alekno straipsnis „Salomėja Nėris ir literatūra vokiečių kalba“, kuriuo buvo tarsi paneigta ideologų oficialioji nuomonė, kad Salomėja Nėris buvo „politiškai ir ideologiškai nuosekli“¹¹⁷. A. Zdanavičius vėl buvo iškviestas į LKP CK; šį kartą konfliktas baigėsi priversciniu jo atsistatydinimu. Tokių epizodų „Kultūros barų“, „Literatūros ir meno“¹¹⁸ bei kitų žurnalų ir laikraščių istorijoje buvo daug.

SOVIETINĖ IDEOLOGINĖ CENZŪRA LIETUVOJE 1985–1989 M.: IDEOLOGINĖ KRIZĖ IR BAIGIAMOJI CENZŪROS „ISTORIJA“

1985 m. SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapus M. Gorbačioviui bei iškėlus garsiuosius pertvarkos ir, svarbiausia, viešumo šūkius, SSRS Glavlitui ir jo padaliniams sąjunginėse respublikose iškilo reali grėsmė netekti ideologinės cenzūros vykdymo funkcijų. Cenzūrai ir ją vykdančioms įstaigoms reikėjo būtinai surasti savo poveikio „nišą“ susidarius tokiai sudėtingai ir kol kas neaiškiai padėčiai¹¹⁹. SSKP XXVII suvažiavime, įvy-

kusiame 1986 m. vasario 25 d., greta reikalavimo stiprinti viešumą kovoje su įsisenėjusiu biurokratizmu bei kitomis negerovėmis, buvo pabrėžiamas ir poreikis labiau saugoti žinias, sudarančias valstybės ar karines paslaptis¹²⁰. Be to, skelbta, kad „dirbant idėjinį auklėjamąjį ir propagandinį darbą, reikia ryžtingai šalinti tuščiažodžiavimą, paradiškumą, formalizmą [...]. TSKP nuolat rūpinsis, kad stiprėtų ideologinio darbo materialinė bazė“¹²¹. Literatūra ir menas turi „stiprinti ryšius su liaudies gyvenimu, teisingai ir labai meniškai vaizduoti socialistinę tikrovę, įkvėptai ir ryškiai atskleisti, kas nauja, pažangu, ir aistringai demaskuoti viską, kas trukdo visuomenei žengti į priekį [...]. TSKP, remdamasi kūrybinėmis sąjungomis, viešąja nuomone, marksistine-leninine meno kritika, visada kovojo ir kovos prieš beidėjiškumo ir nekritiško pasaulėžiūrų vertinimo, estetinio pilkumo apraiškas“, o „literatūros ir meno veikėjams atsiveria didelės galimybės iš tikrųjų laisvai kurti [išskirta cituojant. – A. S.], kelti meistriškumą, plėtoti įvairias realistines formas, stilius ir žanrus“¹²².

Tokia kompromisinė laviravimo taktika, kai dar išlaikoma labai šabloninė konjunkтура ir kartu leidžiama laisviau reikšti kūrybines iniciatyvas, taip pat deklaruojamas politinis viešumas ir prasidėję liberalizacijos procesai šiek tiek sumenkino Glavlito tarnybines prerogatyvas. Be kita ko, silpo ir pati ortodoksinės ideologijos dvasia. Pirmiausia SSRS Glavlitui nurodyta sumažinti „Sąrašo“ apribojimų skaičių, ypač politinius draudimus¹²³. 1986 m. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl leidyklų ir redkolegijų veiklos“, kuriuo atsakomybė už publikacijų idėjinį-politinį turinį ir kryptingumą perkelta nuo Glavlito pačioms leidykloms ir masinės informacijos priemonių redkolegijoms. Kartu Glavlitas įpareigotas sutelkti dėmesį tik į klausimus, susijusius su valstybės ir karinių paslaptių apsauga publikacijose¹²⁴. Vykdamas šį įpareigojimą, 1987 m. buvo patvirtintas naujas „Sąrašas“, tačiau jis buvo „apvalytas“

nuo ideologijos ir politikos. „Sąrašas“ veikiau buvo orientuotas tik į ypatingai svarbių valstybės paslaptių kategoriją. Šiuo atžvilgiu Glavlitas neteko iki tol jam buvusio įprasto darbo – literatūros ir meno sričių cenzūravimo. Jokių savarankiškų sprendimų, ką „išbraukti“, o ką „pataisyti“, dabar jis jau negalėjo priimti. Apie didelius „Sąrašo“ apribojimų pažeidimus publikacijose, tiesiogiai nesikišdami į sulaikytos medžiagos turinį, Glavlito darbuotojai turėjo pranešti atsakingiems partiniams organams. Tačiau SSRS Glavlito vadovai ir toliau cenzūrą laikė būtina ne tik dėl valstybės paslaptių apsaugos, bet ir dėl sovietinės visuomenės apsaugos, ypač siekiant apsaugoti ją nuo „kenksmingos“ informacijos.

M. Gorbačiovo inicijuotos pertvarkos ir viešumo politikos atgarsiai greitai pasiekė ir Lietuvą. Nors LKP CK pirmasis sekretorius Petras Griškevičius 1986 m. sausio 24 d. ataskaitiniame pranešime LKP XIX suvažiavimui pabrėžė būtinybę „ryžtingiau šalinti iš auklėjamojo darbo tuščiažodžiavimą, formalizmą ir primityvizmą“ bei „kovoti su kūryboje pasireiškiančiu beidėjiškumu ir beveidiškumu“¹²⁵, ideologinė cenzūra režimo visuotinio politinio persitvarkymo sąlygomis pamažu ėmė silpnėti. Jau 1985 m. LSSR Glavlitas padarė beveik penkis kartus mažiau politinių-ideologinių pastabų negu 1984 m. – iš viso tik 8; jos daugiausia buvo susijusios su pavieniais spaudoje skelbtais straipsniais. LSSR Glavlito cenzoriams užkliuvo tik vienas poeto Eduardo Mieželaičio eilėraščio, išspausdinto „Pergalės“ žurnale, posmas¹²⁶. Tačiau priimant Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos parodas, skirtas pergalės kare su nacistine Vokietija 40-mečiui ir sovietų valdžios „atkūrimo“ Lietuvoje 45-mečiui, padarytos net 104 pastabos¹²⁷. 1986 m. padarytos tik 3 politinio-ideologinio pobūdžio pastabos. 1987 m. LSSR Glavlito nurodymu dėl vienokių ar kitokių „trūkumų“ sustabdyti 8 leidiniai, tačiau metinės ataskaitos suvestinėje nepažymima, kad būtų padary-

ta kokių nors politinio-ideologinio pobūdžio pastabų¹²⁸. 1988 m. pateiktos 3 pastabos, o 1989 m., jau nykstant tarnybiniam įpareigojimams, LSSR Glavlitas padarė net 8 pastabas, tarsi norėdamas susigrąžinti prarastą ideologinės cenzūros plėtojimo funkcionalumą.

1987 m. kiek atsileidus „Vieningųjų spausdinimo taisyklių“ varžtams ir sutrumpėjus „Sarašui“, LSSR Glavlitas praktiškai liovėsi kontroliuoti viešosios informacijos ideologinį turinį. Nors dar 1986 m. spalio 6 d. LSSR Glavlito įsakymu iš bibliotekų vėl buvo pašalinti emigravusių autorių – A. Sluckaitės, T. Venclovos ir S. T. Kondroto Lietuvoje išspausdinti veikalai¹²⁹, 1987 m. rugsėjo 1 d. bendru LSSR Glavlito, Kultūros ministerijos ir Spaudos komiteto nutarimu buvo sudaryta komisija bibliotekų specialiuosiuose fonduose esančiai literatūrai peržiūrėti. 1987 m. LNMB specialiajame fonde buvo 46 304, Vilniaus universiteto bibliotekos – 89 028, Mokslų akademijos bibliotekos – 206 926, Kauno viešosios bibliotekos – 22 530 saugojimo vienetų¹³⁰. Tais pat metais LSSR Glavlitas pradėjo skelbti sąrašus knygų, išleistų rusų kalba daugiausia iki 1941 m., kurias leista iš specialiųjų fondų perkelti į bendruosius fondus¹³¹. LNMB specialiojo fondo spaudinių perkėlimo į bendruosius fondus komisija 1988 m. buvo numaciusi išslaptinti 80–90 proc. specialiųjų fondo leidinių¹³². Iki tų metų vasaros buvo peržiūrėtos visos LNMB specialiajame fonde esančios knygos bei periodiniai leidiniai lietuvių kalba, išleisti iki 1945 m.¹³³ 1989 m. vasarą iš specialiojo fondo buvo „ne kas likę“¹³⁴. 1988 m. daug sparčiau vykęs specialiojo fondų patikrinimas lėmė, kad jau tais metais iš LNMB specialiojo fondo buvo nurašytos ir perduotos į bendruosius fondus 20 374 knygos bei žurnalų numeriai ar komplektai. Likusi specialiojo fondo dalis perduota 1989–1990 m. laikotarpiu.

Vis dėlto gorbačiovinė pertvarka, išslaptinusi Glavlito egzistavimą ir atleidusi cen-

zūros varžtus, iš karto nepanaikino režimo siekio kontroliuoti visuomenės skaitymo turinį¹³⁵. Specialiųjų fondų komplektavimo šaltiniai galėjo mažėti, bet ne išsekti. Pavyzdžiui, LSSR Glavlitas net 1989 m. pavasarį sulaikydavo į Lietuvą siunčiamų išeivijos periodinių leidinių – „Aidų“, „Akiračių“, „Dirvos“, „Tėviškės žiburių“ ir kt. – numerius ir net žymėjo juos specialiojo fondinio saugojimo spaudais¹³⁶. Tik 1989 m. liepos 10 d. LKP CK sekretoriato nutarimu buvo panaikinti apribojimai visiems išeivijos leidiniams ir išplėstas sąrašas organizacijų, kurios be jokių kliūčių galėjo gauti užsienio literatūrą¹³⁷.

1988 m. spalio 5 d. SSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl valstybės paslapčių spaudoje saugojimo generalinės schemos“, pagal kurią Glavlitas tapo ūkiskaitine institucija, turinčia specialaus redagavimo funkciją¹³⁸. Dėl to LSSR Glavlito naujasis viršininkas Algimantas Brazaitis, pakeitęs ilgą laiką (nuo 1955 m.) šias pareigas ėjusį M. Slizevičių, tuometiniam Spaudos komiteto pirmininkui Juozui Nekrošiui 1989 m. sausio 25 d. raštu pranešė, kad „[...] Glavlito sistemoje įdiegiami ūkiskaitiniai principai ir už specialų redagavimą (pirminę kontrolę) masinės informacijos priemonės, ministerijos, mokslo įstaigos, kitos žinybos ir organizacijos, o taip pat už teikiamas šioms įstaigoms valstybinių paslapčių saugojimo klausimais aiškinamojo-informacinio pobūdžio paslaugas apmokama Glavlitui pagal tiesiogines ūkines sutartis“¹³⁹. Toliau LSSR Glavlito viršininkas prašė J. Nekrošių „nurodymo Jums pavaldžioms leidykloms ir organizacijoms, kurios pagal savo darbo pobūdį privalo bendradarbiauti su Glavlitu, sudaryti su juo tokias sutartis“¹⁴⁰. Rašte nurodoma, kad leidyklos už sąlyginio spaudos lanko „specialų redagavimą“ Glavlitui turės mokėti pagal sutartis – 3 rb už kiekvieną leidybinį apskaitos lanką. Trumpai tariant, leidyklos neva turinčios mokėti LSSR Glavlitui už leidinių cenzūravimą. Kaip šmaikščiai pažymima, „tatai labai priminė tuos lai-

kus, kai išpertas auklėtinis, trindamas perštinčią sėdimąją, turėdavo dar ir ranką pabučiuoti savo pėrėjui“¹⁴¹.

Tačiau Lietuvos leidėjai jau nereagavo į cenzūros sistemos mėginimus toliau kontroliuoti jų darbą ir net mokėti už „teikiamas paslaugas“. Dar 1988 m. „Vagos“ leidyklos Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio rėmimo grupė ir Darbo kolektyvo taryba priėmė „Kreipimąsi į LKP CK, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, Vyriausiąją valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybą“, kuriame prašė apibrėžti karinių bei valstybės paslapčių sampratą ir ribas, atšaukti antikonstitucinius LSSR Glavlito draudimus, suteikti teisę be jo vizos skelbti grožinės literatūros, publicistikos, meno, kritikos veikalus, meno laikraščius ir žurnalus. Tolesni įvykiai Lietuvoje 1990 m. visiškai pakirto LSSR Glavlito funkcijas, nors ši institucija formaliai veikė iki pat Nepriklausomybės atkūrimo¹⁴². Griūvant visai sovietinės cenzūros sistemai, SSRS ryšių ministras 1988 m. gruodžio 19 d. pasirašė įsakymą, kuriuo buvo skelbiama, kad nuo 1988 m. lapkričio 30 d. nutrauktas užsienio radijo stočių, transliuojančių laidas į SSRS, slopinimas. Lietuvoje tokio turinio įsakymą ryšių ministras pasirašė 1989 m. sausio 23 d.¹⁴³ 1989 m. birželio 16 d. Lietuvos, Latvijos ir Estijos nacionalinių bibliotekų atstovai priėmė bendrą pareiškimą, smerkiantį specialiojo saugojimo ir Glavlito institucijų esmę kaip nesuderinamą su civilizuotu gyvenimu.

IŠVADOS

Sovietinės ideologinės cenzūros raidą Lietuvoje 1964–1989 m. objektyviai galima suskirstyti į tris laikotarpius.

1. 1964–1972 m.: chruščiovinės ideologinės cenzūros palikimas ir pamažu naujos brežnevinės biurokratinės santvarkos įsigalėjimas, „varžtų atleidimo“ įspūdis ir galimybės

išnaudoti susidariusią terpę. 1972 m. įvykiai Kaune paskatino sovietinę vadovybę labiau stiprinti ideologinės cenzūros poveikį.

2. 1972–1985 m.: nuolatinis ideologinės cenzūros spaudimas, beatodairiškas vengimas net menkiausių visuomeninės-kultūrinės raiškos alternatyvų, prieštaraujančių oficialiajai ideologijai. 1983–1984 m. – paskutinio ideologinės cenzūros sustiprėjimo stadija. Griežtomis priemonėmis gelbėtasi iš stagnacijos liūno ir nuo vis akivaizdesnio visuomenės nepasitenkinimo. 1985 m. vyko politiniai pokyčiai visoje SSRS, siekta viešumo, visuomenės laisvės.

Šis laikotarpis straipsnyje pasirinktu aspektu bene pats aktualiausias. Tik vadinaimo „brandaus socializmo“ sąlygomis sovietinė ideologinė cenzūra buvo įgavusi visus įmanomus pavidalus: nuo paprasčiausio rankraščių išbraukymo ir autoriaus dvasinio terorizavimo iki visos kultūrinės sferos ideologinės sterilizacijos. Iš visuomenės atimta teisė gauti patikimą informaciją. Cenzoriai savo veiksmus dažnai argumentavo Maskvos pateikto „Sąrašo“ normų pažeidimais. Tačiau LSSR Glavlito „kvalifikacijų“ ne visada pakakdavo, ypač kritiniais momentais (1972 m.) ar griežtėjant tvarkai (1983–1984 m.). Tuomet į ideologinės cenzūros darbą buvo pasitelktas ir vietos KGB; jis nuolat prižiūrėjo kultūros ir viešajame gyvenime vykusių procesus. KGB buvo veikiau represinis-kontrolinis „pildas“, kuriam buvo suteikti beveik neriboti dvasinio ar net fizinio teroro įgaliojimai.

3. 1985–1989 m.: ideologijos krizė. Cenzūra susilpnėjo, nors kurį laiką dar mėgino prisitaikyti ir laviruoti, kol naujomis Atgimimo sąlygomis tapo visiškai neaktuali.

Galima teigti, kad sovietinės ideologinės cenzūros intensyvumas tiesiogiai priklausė nuo paties režimo dvasios. Chruščiovinio laikotarpio pabaigoje dar buvo jaučiami išblėsę „atšilimo“ atgarsiai, turėjo įtakos ir N. Chruščiovo inicijuotos antikultūrinės kampanijos.

Brežnevinės santvarkos laikotarpiu įsivyravo „institucinis-komandinis“ viešojo gyvenimo administravimas, nuolatinis spaudimas; neįžvelgta jokių kitimo tendencijų. J. Andropovo ir K. Černenkos vadovavimo laikotarpiu stiprinta drausmė, sustiprėjo cenzūra, o di-

džiosios permainos vyko tik gorbačiovinės pertvarkos metu. Analizuojant sovietinės cenzūros raidą ir jos specifiką Lietuvoje, būtina atsižvelgti į SSRS vykusius procesus, nes ideologinė cenzūra – jos nurodymu vykdyta komanda.

Nuorodos

¹ T. M. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва, 2002, c. 345.

² N. Davics, *Europa: istorija*, V., 2002, 1085 p.

³ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 3, V., 2003, p. 770.

⁴ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. (1)15, p. 43.

⁵ V. Rubavičius, „Suvaidinta ticsa“, *Literatūra ir menas*, 1992, gruodžio 5, Nr. 49.

⁶ Žr.: R. Lankauskas, „Viską pastebintis sutvėrimas, turėjęs šimtus veidų ir kaukių...“ [Apie kn. „Rašytojas ir cenzūra“ vertinimus spaudoje], *Nemunas*, 1993, Nr. 11/12.

⁷ R. Sadauskas, „Laikas išsipagirti“, *Literatūra ir menas*, 1992, lapkričio 28, Nr. 48.

⁸ Žr.: V. Rimša, „Biblioteka ir demokratija“, *Šiandien aktualu*, 1999, Nr. 2, p. 3–10; 2000, Nr. 1, p. 3–12; Nr. 2, p. 3–15; 2001, Nr. 1, p. 53–59; Nr. 2, p. 3–24; 2002, Nr. 1, p. 3–26; Nr. 2, p. 3–36; 2003, Nr. 1, p. 3–43.

⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, sud. A. Sabonis ir S. Sabonis, V., 1992, p. 3.

¹⁰ *Ibid.*, p. 565–566.

¹¹ Kartais istoriografijoje šios kontrolės rūšys atitinkamai vadinamos *preliminariąja* ir *sekamąja*.

¹² D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 138.

¹³ *Formalizmo ir abstrakcionizmo sąvokos* dažnai vartotos nusakant šiek tiek kitoniškesnius negu įprastiniai kūriniai.

¹⁴ Šią kampaniją išprovokavo skandalingas N. Chruščiovo apsilankymas Maskvos Maniče surengtoje dailės parodoje, kur jis užsipuolė alternatyvios dailės atstovų kūrinius.

¹⁵ *Samizdatas* (pagal rusų k. žodžių junginį „сам“ – pats, „издавать“ – leisti, išleisti) SSRS atsirado dar 1950 m. pabaigoje. Šia sąvoka apibūdina-

mi SSRS nelegaliai leisti ir platinti leidiniai, kurie buvo nepriklausomi nuo ideologinės cenzūros poveikio. *Tamizdatu* (pagal rusų k. žodžių junginį „там“ – ten, „издавать“ – leisti, išleisti) buvo vadinama už SSRS ribų išleista ir platinta literatūra.

¹⁶ A. Streikus, *op. cit.*, p. 51.

¹⁷ T. M. Горяева, *op. cit.*, c. 326.

¹⁸ A. Streikus, *op. cit.*, p. 51.

¹⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 47.

²⁰ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, V., 1994, p. 113.

²¹ V. Stonienė, *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)*, V., 2000, p. 75.

²² T. Venclova, *Vilties formos: Publicistika, esė*, V., 1992, 376 p.

²³ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, V., 1992, p. 175.

²⁴ E. Simanaitis, „Kruvinos okupacijos nostalgija“, *Voruta*, 1996, vasario 10.

²⁵ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1964 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 2, b. 63, l. 11.

²⁶ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 400.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1966 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 76, l. 19.

²⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 407.

³⁰ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1966 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 76, l. 4.

³¹ Kaip rodo aptariamo laikotarpio LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos protokolai, 2-ajam skyriui nuolat trūko žmonių, tačiau organizacijos vadovybė atitinkamų priemonių šiai problemai išspręsti nesiėmė.

³² LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretoriaus ataskaitinis pranešimas 1965 m. spalio 24 d. vykusiam susirinkimui, Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 7759, ap. 2, b. 9, l. 35.

³³ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1967 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 83, l. 8.

- ³⁴ Ibid., l. 9.
- ³⁵ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos atviro susirinkimo, įvykusio 1967 m. rugpjūčio 31 d., protokolas Nr. 10, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 11, l. 25–27.
- ³⁶ Ibid., l. 25.
- ³⁷ V. Tininis, op. cit., p. 114.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Pusiau slaptas dokumentas, išspausdintas leidinyje *История советской политической цензуры: Документы и комментарии*, Москва, 1997, c. 188–191.
- ⁴⁰ LKP CK biuro 1969 m. vasario 10 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 242, b. 47, l. 4–8.
- ⁴¹ D. Blažytė-Baužienė, op. cit., p. 138.
- ⁴² SSRS Glavlito viršininko pavaduotojo 1969 m. vasario 25 d. raštas LSSR Glavlito viršininkui M. Slizevičiui, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 92, l. 31.
- ⁴³ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1970 m., ibid., b. 104, l. 6.
- ⁴⁴ Ibid., l. 6–7.
- ⁴⁵ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1971 m., ibid., b. 110, l. 11.
- ⁴⁶ A. Streikus, op. cit., p. 54.
- ⁴⁷ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 212–213.
- ⁴⁸ V. Kubilius, „Talento mįslės“, *Nemunas*, 1972, Nr. 2, p. 17.
- ⁴⁹ J. Dagilis, „Knygos ir jos autoriaus likimai“, *Viltis*, 1992, vasario 19.
- ⁵⁰ V. Rimša, „Biblioteka ir demokratija: cenzūros prievaros kūrėjams padariniai“, *Šiandien aktu*, 2003, Nr. 1, p. 21.
- ⁵¹ V. Kubilius, *XX amžiaus literatūra: lietuvių literatūros istorija*, V., 1996, p. 515.
- ⁵² *Romo Kalantos auka. 1972 metų Kauno pavasaris*, sud. E. Aleksandravičius ir S. Žukas, V., 2002, p. 60.
- ⁵³ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 231.
- ⁵⁴ Ibid., p. 231–232.
- ⁵⁵ A. Streikus, op. cit., p. 55.
- ⁵⁶ J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje*, V., 1995.
- ⁵⁷ A. Ruzgas, „Mūsų spaudos kančių keliai“, *Mėtai*, 1991, Nr. 10, p. 157.
- ⁵⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1972 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 117, l. 5.
- ⁵⁹ Ibid., l. 19. LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1971 m., ibid., b. 110, l. 28.
- ⁶⁰ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 232.
- ⁶¹ V. Stonienė, op. cit., p. 81.
- ⁶² LSSR Glavlito ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę 1972 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 118, l. 8.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1972 m. rugpjūčio 18 d. raštas LKP CK, ibid., b. 113, l. 21, 24.
- ⁶⁵ LSSR Glavlito ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę 1973 m., ibid., b. 125, l. 3.
- ⁶⁶ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1972 m. liepos 18 d. ir spalio 26 d. raštai LKP CK, ibid., b. 113, l. 18, 35.
- ⁶⁷ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1972 m., ibid., b. 117, l. 7.
- ⁶⁸ LSSR spaudos komiteto 1974 m. sausio 18 d. pažyma, ibid., b. 281, l. 93.
- ⁶⁹ V. Stonienė, op. cit., p. 80.
- ⁷⁰ „Mokslo“ leidyklos pažyma LSSR spaudos komitetui apie istorinės literatūros leidimą 1973 m., LCVA, f. R-577, ap. 1, b. 238, l. 21–23.
- ⁷¹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 316.
- ⁷² LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1979 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 175, l. 4.
- ⁷³ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 235.
- ⁷⁴ T. M. Горяева, op. cit., c. 352.
- ⁷⁵ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudos imperija. LNB specfondo istorijos bruožai“, *Tarp knygų*, 2000, Nr. 7, p. 23.
- ⁷⁶ Poetas T. Venclova, buvusio švietimo liaudies komisaro (1940 m.) poeto Antano Venclovos sūnus, 1975 m. gegužės mėnesį kreipėsi į LKP CK vadovybę laišku, kuriame paraiškė, kad nepritaria komunistinei ideologijai ir laiko ją klaidinga. T. Venclovai buvo leista išvykti skaityti paskaitų Kalifornijos universitete, tačiau vizito metu iš jo buvo atimta pilietybė.
- ⁷⁷ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1974 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 133, l. 3.
- ⁷⁸ *Lietuvos roko pionieriai 1965–1980: Elektroninė enciklopedija*, 2000.
- ⁷⁹ S. Plaušinytė, „Hipopijų sąjūdis Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 2003, Nr. 5, p. 74.
- ⁸⁰ *Lietuvos roko pionieriai 1965–1980: Elektroninė enciklopedija*.
- ⁸¹ R. Dorietis, „Lietuvos roko pionieriai“, *Lietuvos aidas*, 1998, sausio 3, Nr. 1.
- ⁸² L. Katkus, „Sovietmečio estradinių dainų tekstai. Stilius, tematika ir vertybės“, *Kultūros barai*, 1993, Nr. 7, p. 27.
- ⁸³ V. Kubilius, op. cit., p. 518.

- ⁸⁴ L. Mockūnas, „Knygų keliai į Lietuvą. Prisiminimai apie nuskendusį laiką“, *Metai*, 1992, Nr. 12, p. 98.
- ⁸⁵ Ibid., p. 98–99.
- ⁸⁶ Ibid., p. 99.
- ⁸⁷ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę 1976 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 153, l. 6.
- ⁸⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1975 m., ibid., b. 144, l. 6.
- ⁸⁹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1976 m., ibid., b. 152, l. 6.
- ⁹⁰ Ibid.
- ⁹¹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1978 m., ibid., b. 168, l. 3.
- ⁹² *Rašytojas ir cenzūra*, p. 364.
- ⁹³ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1977 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 160, l. 4.
- ⁹⁴ A. Streikus, op. cit., p. 58.
- ⁹⁵ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 193.
- ⁹⁶ Ibid., p. 247–248.
- ⁹⁷ A. Andriuškevičius, *Lietuvių dailė: 1975–1995*, V., 1997, p. 16.
- ⁹⁸ T. M. Горяева, op. cit., c. 350.
- ⁹⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 298.
- ¹⁰⁰ A. Streikus, op. cit., p. 59.
- ¹⁰¹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 214.
- ¹⁰² A. Streikus, op. cit., p. 59.
- ¹⁰³ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 311.
- ¹⁰⁴ A. Ruzgas, op. cit., p. 158.
- ¹⁰⁵ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1980 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 182, l. 3.
- ¹⁰⁶ A. Streikus, op. cit., p. 62.
- ¹⁰⁷ Jau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos Kultūros ministerijos redakcinė kolegija buvo perėmusi iš LSSR Glavlito dramos kūrinių aprobavimo teatrų pastatymams funkciją.
- ¹⁰⁸ A. Streikus, op. cit., p. 62.
- ¹⁰⁹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1982 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 198, l. 3.
- ¹¹⁰ Ibid.
- ¹¹¹ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1983 m., ibid., b. 205, l. 3.
- ¹¹² LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1984 m., ibid., b. 214, l. 3.
- ¹¹³ Ibid., l. 3–4.
- ¹¹⁴ K. Sinkevičius, op. cit., p. 19.
- ¹¹⁵ *Lietuvos bibliotekų fondų istorija XX amžiuje: Teminis mokslo darbų rinkinys*, V., 1994, p. 35.
- ¹¹⁶ A. Ruzgas, op. cit., p. 159.
- ¹¹⁷ Ibid.
- ¹¹⁸ V. Motiejūnas, „El Em, El Em, El Em...“: [Prisiminimai apie darbą savaitraštyje „Literatūra ir menas“], *Literatūra ir menas*, 1993, spalio 9.
- ¹¹⁹ T. M. Горяева, op. cit., c. 359.
- ¹²⁰ Ibid.
- ¹²¹ *TSKP XXVII suvažiavimo medžiaga*, V., 1986, p. 164.
- ¹²² Ibid., p. 168.
- ¹²³ T. M. Горяева, op. cit., c. 360.
- ¹²⁴ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 397.
- ¹²⁵ *Lietuvos Komunistų partijos XIX suvažiavimo medžiaga*, V., 1986, p. 31.
- ¹²⁶ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1985 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 222, l. 4.
- ¹²⁷ Ibid., l. 11.
- ¹²⁸ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie darbą 1987 m., ibid., b. 239, l. 11.
- ¹²⁹ K. Sinkevičius, op. cit., p. 23.
- ¹³⁰ K. Sinkevičius, „Bibliocidas Lietuvoje“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, sud. I. Ignatavičius, V., 1999, p. 391.
- ¹³¹ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija“, p. 24.
- ¹³² V. Bulavas, „Laidiniai iš spec. fondo“, *Tiesa*, 1988, kovo 15.
- ¹³³ V. Bulavas, „Buvo grifas: „Skaityti draudžiama...“, ibid., 1989, spalio 16.
- ¹³⁴ G. Visockas, „Knygos už grotes“, *Respublika*, 1989, rugsėjo 27.
- ¹³⁵ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija“, p. 19.
- ¹³⁶ „Atviras laiškas drg. A. Brazaičiui“, *Literatūra ir menas*, 1989, gegužės 27.
- ¹³⁷ A. Streikus, op. cit., p. 63.
- ¹³⁸ V. Stonienė, „Knygų cenzūra sovietmečiu“, *Knygotyra*, 1994, t. 21(28), p. 159.
- ¹³⁹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 568.
- ¹⁴⁰ Ibid., p. 569.
- ¹⁴¹ A. Gailius, „Dar kartą cenzūros klausimais“, *Atgimimas*, 1989, sausio 20.
- ¹⁴² A. Streikus, op. cit., p. 63.
- ¹⁴³ R. Pleikys, *Jamming*, Kaišiadorys, 1999, p. 5.

Gauta 2005 03 10

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas,

Naujosios istorijos katedra

Universiteto g. 7, Vilnius

andrius_skorupskas@yahoo.com

Andrius Skorupskas

DEVELOPMENT OF SOVIET IDEOLOGICAL CENSORSHIP IN LITHUANIA (1964–1989)

Summary

The development of Soviet ideological censorship in Lithuania in 1964–1989 can objectively be divided into three periods:

1. 1964–1972: The period of the legacy of the ideological censorship of Khrushchev, and the gradual entrenchment of the new bureaucratic regime of Brezhnev; the impression of the “loosened grip” and the possibility to use this juncture. The 1972 events in Kaunas induced the Soviet authorities to strengthen the influence of the ideological censorship.

2. 1972–1985: The time of the constant pressure of ideological censorship, the reckless evasion of even minor alternatives to public-cultural manifestations, which could contradict the official ideology. 1983–1984: This is the stage of the last intensification of ideological censorship. Strict measures were applied to escape the “stagnation” quagmire and the increasingly obvious discontent of the society. In 1985, political changes affected the whole USSR: the aim was publicity; the society was becoming free.

Considering the aspect chosen in this article, the last period is likely to be the most relevant. Only under the conditions of so-called “mature socialism” did the Soviet ideological censorship acquire all possible shapes: from simply sanitizing the manuscripts and victimizing the author emotionally, to ideologically sterilizing the entire cultural sphere. The society was deprived of the right to access reliable information. The censors would often explain their actions by referring to violations of the norms of the “List” which had been sent from Moscow. Yet, the “qualifications” of the Lithuanian SSR

Glavlit were not always sufficient, especially in an emergency (1972) or when the system was tightened (1983–1984). At that time, the local KGB was involved in the work of ideological censorship as well and would constantly control the processes, which were taking place in the spheres of cultural life and public opinion. The latter was rather the “supplement” of repression and control with almost absolute authority for emotional or even physical terror.

3. 1985–1989: The period of ideological crisis. The censorship was growing weaker, though it attempted for some time to adapt, until the Revival when it completely lost its meaning.

It can be asserted that the intensity of the Soviet ideological censorship depended directly on the very spirit of the regime. At the end of Khrushchev’s rule, one still could sense remnants of the “Thaw”: there was also some effect resulting from the anti-cultural campaigns launched by Nikita Khrushchev. In the period of Brezhnev’s regime, the “institutional-team administration” of public life became prevalent; there was constant restraint and no tendencies for change could be observed. During their tenure, Yuri Andropov and Konstantin Chernenko strengthened discipline; the censorship flourished. Great changes took place only during Gorbachev’s *perestroika*. While analysing the development and the characteristics of Soviet censorship in Lithuania, it is essential to consider the context of the processes, which developed in the USSR, since the latter was the commanding force implementing ideological censorship.